

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

— 00 —

Համաշխարհային տնտեսական տաղանապր եւ անոր գլխաւոր պատճառն եղող քաղաքական խառնաշփոթ ու վտանգալից կացութիւնը կը շարունակեն իրենց անստոյգ, տարերային բընաշըջութիւնը: Տնտեսական համաշխարհային մեծ խորհրդաժողովը որ ամիսներ առաջ գումարուեցաւ այնքան աղմուկով ու հանդիսաւորութեամբ, ցրուեցաւ առանց ո եւ է արդիւնքի: Զինախափութեան Խորհրդաժողովը անհամար նիստերէ, ճառերէ ու բանակցութիւններէ յետոյ, Լիժն չէ յանդամ բացարձակ վիժման, զէթ «մեռեալ կէտի» մը հասած՝ կանգնած է, յորմեհետէ մանաւանդ Գերմանիա հեռացաւ Ազգերու Լիկայէն՝ իր կոչիկներու փոշին թօթվելով անոր վրայ, — այն Ազգերու Լիկայէն, որ այնքան իր գործած սխալներուն որքան Իտալիոյ եւ Գերմանիոյ հակակիր վերարեքմունքին հետեւանքով՝ վարկարեկուած, տկարացած հաստատութիւն մը դարձած է այսօր: Իտալիա կը ճգնի այդ Լիկային հիմնական սկզբունքներն իսկ փոփոխել, որպէս զի Գաշնակիցներու յաղթանակին ծնունդ եղող ու անոր արդիւնքներն երաշխաւորող դաշնագիրներուն մէջ կարեւոր փոփոխումներ մտցնելու դուռ բացուի (յայտնի է որ Իտալիա դժգոհ է՝ եւ իրաւամբ՝ յաղթանակէն իրեն ինկած շահունիհար բաժինէն): Թրանսա, Պելճիքա, Լեհաստան եւ Փոքր Համաձայնութեան երկիրները ջերմ պաշտպան կը մնան այդ Հաստատութեան, որուն հիմնական կերպարանափոխման Անգլիա եւս համաձայն չի կրնար ըլլալ: Զորսերու Աւիստի Մուսոլլինեան հնարամիտ խաղը, որ Թրանսայի եւ Գերմանիոյ միջեւ մերձեցում յառաջ բերելով որպէս թէ խաղաղութեան ամբարնդման պիտի ծառայէր (մինչ էնթրիկ մըն էր Թրանսան կաշկանդելու եւ կապ-

տելու), անգործ եւ ամուլ գործիք մը դարձած է այսօր՝ յորմեհետէ Թրանսա զայն ստորագրեց անոր իրեն համար վնասակար պայմանները չբացնելէ յետոյ): Հիթլեր, գերման ժողովուրդի ջախջախիչ մեծամասնութեան քուէովը իր երկրին գերագոյն վարիչը դարձած, Զորսերու Աւիստին վրայ յոյս դնելու տեղ, նախընտրեց, յանդուգն ու ճարտար թաքթիքով մը, հրաւէր կարդալ Թրանսայի՝ ուղղակի իրեն հետ խօսակցելու, որպէս զի երկու երկիրներուն միջեւ դոհացուցիչ ու վերջնական համաձայնութիւն մը գոյանայ: Թրանսա չմերժեց այդ հրաւէրը, բայց կ'ուզէ՝ ուղղամտօրէն՝ իր երէկուան զինակիցներուն, Անգլիոյ եւ Իտալիոյ, հետ խորհրդակցելով վարել այդ բանակցութիւնները, եւ արտաքին գործոց նախարար Պ. Փոյ Պոնքուր, ընդունելէ յետոյ նշանակալից այցելութիւնները Պ. Պ. Թիթուլեսօի, Պէքի եւ Պենեչի, մտադիր է պտոյտ մ'ընել վարչաւա եւ Փոքր Համաձայնութեան մայրաքաղաքները, ու հաւանօրէն նաեւ Մոսկուա, Գերմանիոյ հետ բանակցութիւնները վճռական փուլի մը հասցնելէ առաջ՝ համաձայնելու համար Թրանսայի դաշնակից կամ բարեկամ այդ երկիրներուն հետ: Անգլիա կը յամառի դեռ մնալ իր անորոշ, առեղծուածային դիրքին մէջ, — մինչ վճռականապէս Թրանսայի կողքին կանգնելով իբր անոր դաշնակից ու գործակից, պիտի բաւէր, Լեհաստանը, Փոքր Համաձայնութեան երկիրները եւ Խորհ. Միութիւնը իրենց հետ ունենալով, ստիպելով Իտալիան իրենց հետեւիլ եւ Ամերիկան՝ իրենց համակիր զիրք բռնել, խաղաղութիւնը վերջնապէս ապահովելու, որովհետեւ խաղաղութեան սպանացող գլխաւոր ազդակը՝ իր կորսնցուցածնե-

ըր վերտանալ ցանկացող Գերմանիան է յայտնապէս, ու զայն իր ռազմական ծրագիրները զործադրելու անկարող դարձնելով է միայն որ խաղաղութիւնը կարելի է պահպանել ու ամրացնել: Սուրիոյ մէջ, ազգայնականները մերժեցին ընդունիլ Ֆրանսայի ստաջարկած դաշնագիրը, իրենց բացարձակ անկախութեան ձգտումներուն զայն անհամապատասխան գրտնելով: չափաւորներէն ալ շատեր անոնց միացան, եւ Բարձր Գոմիսէրը դաշնագիրը ետ առաւ, սակեղծուեցաւ շիթ կացութիւն մը, որ սակայն հաւանորէն սուր ձեւ պիտի չառնէ, շնորհիւ հոգատար իշխանութեան հանդարտամիտ ու բարեացակամ վերաբերմունքին եւ սուրիական ժողովուրդներու պետերուն իմաստութեան, ու ժամանակի ընթացքին պիտի յանդի անշուշտ երկրին կական շահերն ապահովող բանաւոր կարգադրութեան մը:

Այս բոլորին մէջ, մեր փոքրիկ ժողովուրդը, ու եւ է դեր կատարելու անկարող, դէպքերուն ուշադիր ու զգոյշ հետեւելէն, ինքզինքը պահպանելէն, զօրացնելէն ու զարգացնելէն ուրիշ բան չունի ընելիք, իր բոլոր սրտով ցանկալով անշուշտ որ պահպանուի եւ ամրանայ խաղաղութիւնը՝ որուն ու եւ է ժողովուրդէ աւելի ինք պէտք ունի՝ թէ՛ իր հայրենիքին եւ թէ՛ Սփիւռքին մէջ:

Հիթլերական Գերմանիոյ վերադրուած առաջին ծրագիրները, Ֆրանսայի ուղղուած առաջին ստաջարկները (Սաարը յանձնել ստանց հանրաքուէի, իր ուղած չափով ազատօրէն զինուելու թոյլտուութիւն) ժխտական պատասխան ստացան: Այդ նոյն Հիթլերական Գերմանիային վերադրուած ուրիշ ծրագիր մը, (այն է Ռեքրայնայի վրայ թաթր դնել, թերեւս՝ Վլաստիվոսթոքին աչք ունեցող ձափոնի հետ համադրածապացութեամբ, եթէ կարենար իրականանալ, ամենէն վտանգալից հետեւանքները յառաջ պիտի բերէր աշխարհի խաղաղութեան ու նաեւ մասնաւորապէս մեր հայրենիքին համար: Բարեբախտաբար, այդ արկածախնդրական ծրագիրը ու եւ է հաւանականութիւն չունենալ կը թուի իրականացման համբուն մէջ մտնելու: Երբ Զորքերու Ռեխտը կնքուեցաւ՝ Լեհաստանի եւ Փոքր Համաձայնութեան գլխուն վրայէն, Լեհաստան՝ դժգոհ ու ջգայնացած՝ Գերմանիոյ

ժօռեցաւ, ու թերեւս Գերմանիա յոյս ունեցաւ, որպէ մը իր ուքրայնական ծրագրին մէջ Լեհաստանի աջակցութիւնն ալ ունենալ: Սակայն աւ կարեւոր իրողութիւնը որ Ֆրանսա, Պրիանի ծայրայեղօրէն զիջող քաղաքականութիւնը — զոր Գերմանիա չարաչար զործածեց — լքած է ու՝ մնալով հանդերձ միշտ խաղաղասէր ու ստանց իր կական շահերը վտանգելու՝ եւրոպական ընդհանուր համաձայնութիւն մը գոյացնելու համար բանաւոր զոհողութիւններ յանձն առնելու պատրաստ, ինքզինքն ամփոփեց, իր շուրջ նորէն համախմբեց Պեւլիքայի հետ՝ Լեհաստանն ու Փոքր Համաձայնութեան երկիրները, ու եւ է յոյս չի թողուր Գերմանիոյ Պորճ: Միութեան դէմ իր հիւսած ծրագիրները զործադրել կարենալու: Անհնար չէ որ Ֆրանսայի այժմ բռնած խոհեմ ու կորովի դիրքը, ինքզինքը ուժեղ պահելով՝ խաղաղութիւնն ապահովելու հաստատ կամքը, մղեն Անգլիան եւ Իտալիան՝ իր հայեացքներուն ժօռնալու եւ Գերմանիոյ երես տալով թէ՛ Գերմանիան եւ թէ՛ ամբողջ աշխարհը ապագայ մեծագոյն աղետի մը մէջ նետելու նպաստող իրենց թաթրիքէն հրաժարելու: Գալով Լեհաստանի, անհրնար է արդէն որ ան հաւանի Հիթլերի ուքրայնական ծրագրին իրականացման, ինչ որ իր իսկ գոյութիւնը կարող է վտանգել ապագային: Պետք է նկատել որ Հիթլեր, Գերմանիոյ վերադոյն վարիչը գտնուելի վեր, լքած է իր առաջուն սպաննազին յայտարարութիւնները, աւելի մեղմ, խոհեմ, չափաւոր քանով կը խօսի: Իր շուրջը տեսնելով ուժերու ամուր խուրձ մը, ան հաւանօրէն պիտի ստիպուի այդ դիրքէն գուրս շեղել, եւ գոհանալ՝ ստանալով կարելի գոհացումները, այն գոհացումները որոնց խկապէս պէտք ունի անտեսական մեծ նեղութեան մէջ գայարուող իր երկրին ժողովուրդը:

Ամերիկայի վճռական ու լուրջ մերձեցումը Պորճ: Միութեան, մեծ ու բարեբար դէպք մըն է, քանի որ Գերմանիոյ եւ ձափոնի Պորճ: Միութեան դէմ յարձակման ձգտումները զրսպող ուժեղ ազդակ մը պիտի ըլլայ: Ատիկա, կապուելով ոչ միայն Պորճ: Միութեան հողային սահմաններն ապահովող, այլ եւ անոր քաղաքական զօրութիւնն ամրացնող եւ անտեսական զարգացումը նպաստաւորող իրողութիւն

մը, բերկրատիժ դէպք մըն է նաեւ մեզի Հայոցս համար ալ, քանի որ մեր փոքրիկ թանկազին Հայաստանի պետութիւնը մաս կը կազմէ այդ Միութեան եւ այս կարեւոր իրողութեանէն ինք ալ պիտի օգտուի ամէն տեսակէտով:

Մեր՝ արտասահմանի Հայոցս՝ պարտքն է, աշխարհի ներկայ մտայլ ու մրրկային պայմաններուն մէջ, խաղաղիկ ու մենք մեր մէջ ամփոփուած՝ ջանալ մեր բարոյական ու նիւթական ուժերը բազմացնել, մեր մշակոյթը պահպանելու եւ զարգացնելու հոգածու ըլլալ, ու մեր բոլոր սրտով եւ բոլոր միջոցներով գործակցիլ «մեր սիրելի հայրենիքին՝ Խորհ. Հայաստանին», ինչպէս կ'ըսէր Խորհն Ա. Կաթողիկոսն իր վեհաշունչ կոնդակին մէջ՝ վերելքի ճիգին, մեր աշխատանքի ու գոհաբերութեան բաժինը բերելով մեթոտիկ ու շարունակական կերպով՝ նիւթական ու մտաւորական վերաշինութեան ու ներգաղթի նուիրական ու խաղաղական, ազգօգուտ, բեղմնաւոր ու սրտապնդիչ գործերուն: Ով որ այդ գործերուն կը ձգտի վնասել՝ ուղղակի կամ անուղղակի, ինչպէս եւ ով որ զազափարական հասկանալի բանավէճը բիրտ ու վայրենի կոխի վերածելով՝ հիւրընկալ օտար ժողովուրդներուն մօտ մեզ կը վարկաբեկէ, անոնց հակակրօնները կը հրաւիրէ մեր պանդուխտ համայնքներուն վրայ, ազգավնաս գործ է որ կը կատարէ: (Սուբիոյ մէջ մեր բոլոր կուսակցութեանց լուծուիլը, Ակումբներուն փակուիլը, հաւաքոյթներուն արգիլուիլը — մեր ազգին համար անպատուիչ սրտում — ատոր հետեւանքն է: Ընդ է որ այդ խոտփայտից ծայրայեղ տարրերը մեր մէջ փոքրամասնութիւն մըն են. բայց մեծամասնութիւնն է որ կը վրնասուի այդ փոքրամասնութեան սխալներէն: Թէ մեծամասնութիւնը շիտակ կը տեսնէ եւ կը վարուի այն իմաստուն ու հեռատես հայրենասիրութեամբ զոր մեզի կը պարտադրէ ներկայ ըրողէն, ատոր կարկառուն ապացոյցներէն մէկն է այն լայն ոգևորութիւնը զոր դադութահայութեան ոտուար զանգուածը ցոյց կուտայ ներգաղթի եւ Բնակարանային Շինութեան Ծոնտի հանգանակութեան շուրջ:

Մաղթենք որ այդ փոքրամասնութեան մէջ ալ երեւան զան յտակատես նոր ուժեր եւ զսպին, մեղմացնեն եւ եթէ կարելի է բուժեն

անոր հիւանդագին ջղաձգութիւնները, որ զուր վասնում են ուղեկորոյս ուժերու, միշտ սահմանուած՝ վերջի վերջոյ՝ իրենց համար ծանր յուսախարութեանց եւ հայ համայնքին համար անպատուարեր դէպքերու յանգելու: Գալով Հայաստանի մէջ սպրոյ ու աշխատող մեր ժողովուրդին ու անոր զեկափարներուն, անոնց խրատ տալու պէտք չկայ՝ իրենց քաղաքական ուղեգիծը իմաստութեամբ վարելու համար: Տոն այդ իմաստութիւնը անոնք ցոյց կուտան գործնապէս, մեր երկրին ներկան ամբացնելու եւ ապագայ զարգացումը ապահովելու համար:

Մահ Փօլ Փէնլըվէի եւ Պերթրոն Պարէյլի — Հայ ժողովուրդը կորսնցուց երկու անկեղծ բարեկամներ յանձին մեծանուն գիտուն եւ քաղաքական գործիչ Փօլ Փէնլըվէի եւ արեւելեան հարցերու բաջածանօթ, արժէքաւոր պատմաբան եւ հրատարակագիր Պերթրոն Պարէյլի:

Փէնլըվէ աշխարհաստեղծ գիտուն մըն էր, Ծրանտայի արդի մեծագոյն մտիւնմամբիկոսներէն մին: Բազմակողմանի հմտութեամբ ճախացած միտք, ան ջերմ սիրոյ էր զբաղանդութեան եւ արուեստի եւ իրմէ կը մնան մէկէ աւելի էջեր որ զբաղէտի մը ձեւքով շարադրուած են: Կը յիշեմ, օրինակի համար, այն ճառը զոր կարգաց վերլէնի բնակած տան վրայ յուշարար տախտակի մը զետեղման օրը, ճառ որ Սաժէսի բանաստեղծին վրայ գրուած է՝ սիրուն էջերէն մին է: Մասնաման բարձրագոյն ուղղաները սաւառնող այդ գիտունը իր երկրին հանրային կեանքին համար բուն շահագործութիւն ունէր եւ անոր մասնակցելու անզուսպ եւ անսպառ տենչ: Մը, որ թերեւս չափազանց շատ ժամանակ եւ ուժ խից իրմէ՝ իր գիտունի գործին աւելի եւս լայն պարզացման արգելք հանդիսանալով, բայց որ գինը իր երկրին ամէնէն կարեւոր վարիչներէն մին դարձուց: Մէկէ աւելի անդամներ ան եղաւ նախաբար ու նախարարապետ, ունեցաւ իր կատարել հակառակորդներն ու իր իմանդափաս յարգողները: Ո՞մանք մեղադրեցին իրեն իր փառասիրութիւնը: Իր սոցիին քաղաքական կեանքին մէջ զեր մը խաղալու եւ տտով հայրենիքին

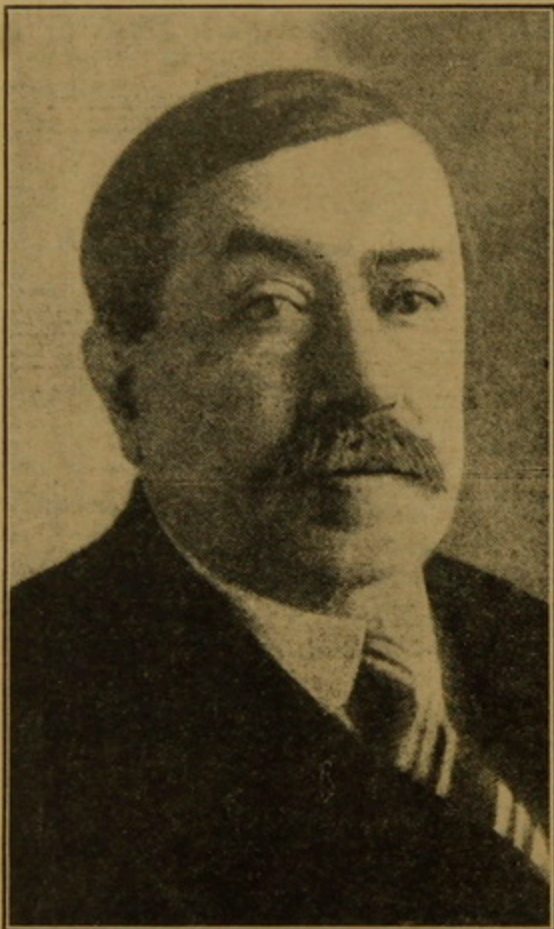
ճատայելու բաղձանքէն ծնած եւ անկէց զեկա-
 վարուած գնառատիբութիւնը մեղք է, այլ հոն-
 րային գործիչին համար մղիչ ուժ: Ամենքը
 համաձայն էին որ անիկա աղնիւ, զազախութե-
 պաշտ, անշահախնդիր մարդ էր, լայնախոհ,
 ազատամիտ հայրենասէր մը, իր ժողովուրդին
 գիտազոյն շահերուն նուիրուած գործիչ մը:
 Երբ հրապարակուեց որոշեց անոր մարմինը փոխա-
 դրել Փանթէոն:

Փէնլըվի բարեկամ մը եղաւ մեր ժողո-
 վուրդին եւ մեր դատին: Առաջին անգամ ան
 իր բարեկամութիւնն արտայայտեց՝ հայ ժո-
 ղովուրդի դէմ գործուած անօրինակ սճիրը
 խարանոց այն յուզիչ ճառով, զոր իրր նա-
 խարարութեան անգամ՝ արտասունեց Ստրպոնի
 մեծ ամփոփաւորին մէջ 1916ին ի պապի մար-
 տիրոս ու մարտիկ հայ ազգին սարքուած հան-
 դիսութեան, որուն կը նախագահէր Փօլ Տէշա-
 նէլ, Երեսփոխանական Ժողովի նախագահը,
 եւ ուր խօսք առին նաեւ Անաթոլ Ծրանս եւ
 Արքայ Վեթիկը: Երկրորդ անգամ, ան ար-
 տասանեց Հայոց հանդէպ Դաշնակիցներու
 պարտականութիւնները հռչակող ճառ մը,
 1919ին Թէշի տը լա Ռընէսանսի մէջ «Լէֆօն
 տը լա Ծրանս է տը սէ-դ-Ալի» կազմակեր-
 պութեան կողմէ սարքուած հաւաքոյթի մը,
 Պօղոս Նուպար փաշայի կողքին՝ որ նոյն օրը
 Պատուիրակութեան զգացմանց ու յոյսերուն
 թարգման կը հանդիսանար: Երրորդ անգամ
 ան իր սրտազին խօսքը բերաւ մեզի, տխուր
 օրերու սկսելէն յետոյ, երբ յուսախարութեանց
 շրջանը արդէն թեւակոխած էինք, եւ երբ Կի-
 լիկիոյ մէջ՝ մեծ պատերազմին վերջանալէն
 քանի մը տարի յետոյ, հաղարաւոր Հայեր կը
 ջարդուէին (Մարաշ, Հաճըն): բողոքի ձայն
 բարձրացուց այն միթինկին մէջ զոր իմ խըն-
 դրանքովս սարքեց 1920ին Մարդկային Իրա-
 ւանց Պաշտպանութեան Փրանսական Լիկան,
 եւ ուր խօսք առին՝ Փէնլըվի հետ՝ Վիքթոր
 Պերար, տիկին Սելրին եւ Ֆերտինան Պիլիսոն:

Փէնլըվի այս երեք ճառերը տպուած են
 երեք զբոյժներու մէջ ուր ամփոփուած են
 այդ հաւաքոյթներուն արտասանուած բոլոր
 ատենարանութիւնները:

Թէ ինչու այսպիսի մեծ ու ազդեցիկ անձ-
 նաւորութիւններէ պաշտպանուած մեր թրքա-
 հայ դատը բացարձակ ձախողանքի մատնուե-
 ցաւ եւ լիակատար ազէտ մը միայն ունեցաւ

իրը արդիւնք, հոս ատենը եւ տեղը չէ ասիկա
 մանրամասնօրէն բացատրելու: Պիտի ըսեմ
 միայն՝ անգամ մը եւս՝ թէ մեր դատը պաշտպա-
 նող այդ վերոյիշեալ մտաւորականները, եւ
 անոնց պէս զեռ այնքա՞ն ուրիշներ— անկեղծ
 էին, իրապէս կ'ուզէին մեր բաղձաչար ժո-

ՓՈԼ ՓԷՆԼԵՎԷ

ղովուրդին յաղթանակը, բայց մեծազօրը,
 յարափոփոխ, փոթորկային դէպքերու շարք մը
 տակնուվրայ ըրաւ կարելիութիւնները որ պահ
 մը շողացին մեր աչքին, ու մենք ալ շունեցանք
 դիւանագիտական հանճարով օժտուած հեռա-
 տես ու իրապաշտ վարիչներ որ պատեհ բոպէ-
 ին՝ որոշ, յստակ—ու համեստ— սահմանի մը
 մէջ՝ մեղի ներկայացող ուժերուն յարմարա-
 դոյնին վրայ կը թրնելով հնարաւորը կորզել
 ու պահպանել ջանային: Օր մը պէտք է Հայ
 Դատի Եռուշմատեանի մը մէջ հաւաքել մեր
 ազգի մտաւորական մեծ բարեկամներուն

յօղուածներն ու ճառերը որ անջնջելի պատիւ մըն են մեր ժողովուրդին համար եւ անկորուստ բարոյական ուժ մը պիտի կազմեն միշտ անոր : Այդ հաւաքածուին մէջ Փէնլըվէի երեք ճառերը կարեւոր տեղ մը պիտի գրաւեն :

Երբ, 1920ին, Կարսի անկումէն յետոյ, արտասահմանի Հայերը, որ իրաւապէս Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացի ճանչցուած էին դաշնակիրներէն, կորսնցուցին այդ հանգամանքը, Փրանսական արտաքին գործոց նախարարութիւնը նօթ մը զրկեց երկրին ոստիկանատուններուն, յայտարարելով որ այնուհետեւ թուրքիա ծնած Հայերը իրրեւ թուրք քաղաքացի պիտի ճանչցուէին, իսկ Կովկաս ծնած Հայերը՝ կա՛մ խորհրդային քաղաքացի, կա՛մ « ճերմակ Ռուս » : Այդ որոշումը գաղթական արեւմտահայ ստուար մեծամասնութեան համար անընդունելի եւ անհանդուրժելի էր (եւ արդէն քեմալական կառավարութիւնն ալ չէր ուզեր ճանչնալ գաղթական Հայերն իրր թուրք քաղաքացի) : Յուզմունքով լի նամակով մը զիմեցի Փէնլըվէին որ նախարարապետ էր այդ միջոցին, եւ խնդրեցի որ գաղթական Հայերէն անոնց համար՝ որ չէին ուզեր թուրք քաղաքացի համարուիլ, ձեւ մը գտնէին շարունակելու համար զանոնք ճանչնալ իրր Հայ, մինչեւ որ կարենայինք նորէն իրաւապէս ճանչցուիլ իրր Հայ քաղաքացի, իրր Ռորհ Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացի : Փէնլըվէ իսկոյն պատասխանեց, յայտնելով թէ նամակս հաղորդած էր արտաքին գործոց նախարարին, «անոր բարեացակամ ուշադրութիւնը հրաւիրելով այդ նամակին վրայ» : Քիչ յետոյ, ոստիկանատուններուն ուղղուած նօթը շեղեալ հռչակող նոր հրահանգ մը կը զրկուէր, հարցը, — ինչպէս եւ նմանօրինակ կացութեան մը մէջ գտնուող Ռուսերու հարցը — Ազգաժողովին առջեւ կը տարուէր, եւ Փրանսա ու Ազգաժողովի անդամակցող գրեթէ բոլոր պետութիւնները կը հաւանէին արտասահմանի այլ եւս պաշտօնական ազդութիւն չունեցող Հայերը ճանչնալ « հայ ծագումով գաղթական » անուանակոչումով, ինչ սր անորոշ, տխուր, ժաժանակաւոր լուծում մըն էր, բայց որ ջարդողին ու ջարդուողին նոյնացումէն նախընտրելի էր :

Փէնլըվէի հետ անձնապէս բաւական անգամներ տեսակցած եմ. ես ինքս եմ որ իրմէ խնդրած եմ խօսիլ մեզի համար՝ այն երեք հաւաքոյթներուն ուր ան խօսք առաւ, իրեն տեղեկութիւններ, վաւերաթղթեր հայթայթած եմ, եւ այդ առիթներով՝ ու նմանօրինակ որիշ պատահութիւններով, ոչ միայն հայկական հարցի, այլ ընդհանուր շահեկանութիւն ունենցող զանազան խնդիրներու վրայ իրեն հետ խօսակցած եմ, ու ամենաքաղցր յիշատակ մը կը պահեմ իր պարզ, սիրալիք, եղբայրական վարուելակերպէն, իր ամէն հարցի վրայ լուսաւոր ու լայնախոհ տեսութիւններէն, իր մտքի մեծութեան հաւասարող սրտի ազնուականութենէն՝ որ իր անձին ու խօսքին մէջ կը ցոյանար :

Պերթրան Պարէյլ եղաւ մին այն օտարներէն որ հայկական տոմար մեղի հետ ապրեցան՝ համխտան օրերէն մինչեւ զինադարի շրջանը, ու մեզի գործակցեցան անընդհատ, Հայու պէս բժրունելով ու սիրելով մեր դատը :

Ան Կաոքօնի գուարթ ու կրակոտ ցեղին մէկ գաւազն էր. իր ծննդավայրին մէջ նախնական կրթութիւնն առնել յետոյ՝ Աթէնքի Փրանսական Գալոսըր զրկուած, հելլէն հին եւ նոր աշխարհին իր երիտասարդ հասակէն ընտելացած եւ անոր մէջէն նաեւ Արեւելքին սէրն ու հասկացողութիւնը ստացած, ուսանողական շրջանն աւարտելէ ետքը կ'երթար, 1880ին, հաստատուիլ Պոլիս : Հոն իրր Փրանսերէնի ուսուցիչ գործած է տարիներով, ոչ միայն հայ եւ յոյն մեծ ընտանիքներու մէջ, այլ եւ թուրք բարձրագոյն շրջաններուն մէջ. իրր աշակերտ ունեցած է սուլթան Համիտի որդիները՝ իշխան Սապահէտտին եւ Լուիֆուլլահ, ներք՝ իշխան Սապահէտտին եւ Լուիֆուլլահ, Ապտիւլ Գատէրի, Ապտիւլ Մէճիտի, Նուրէտտին փաշայի տղաքը, եւն :

Ան հրաւիրուած է նաեւ գառախօսել օստանեան բժշկական զինուորական վարժարանին եւ Հալքիի նաւային վարժարանին մէջ : Իր անկեղծ, աշխոյժ, տաքարիւն բնաւորութեամբ՝ սիրելի դարձած էր ամենուն, եւ ամենքէն գնահատուած՝ Փրանսերէն լիզուիթ, գրողականութեան ու պատմութեան իր խօսք հրատարակեան համար :

Իր գրական առաջին արտադրութիւնները ստանունով մը կը հրատարակէր Պոլսոյ Աքամպուլ Փրանսերէն օրաթերթին մէջ, որուն աշխատակից մնաց ինչքան ատեն որ Պ. Տեղալէօֆ անոր անօրէնն էր. յետոյ աշխատակցեցաւ Պոլսոյ Լեւոպական միւս մեծ օրաթերթ՝ Լէվրնիք Հերըլտին, տալով հրատարակադրական էջեր, ուսումնասիրութիւններ թրքական Սթամպուլին, հին փրանկ իսաչակրական Պուլտսին, յոյն Բիզանդիսնին ու յրմանթէն Փերային ու Կալաթային վրայ: Իր յօդուածներէն ոմանք կ'արտատպուէին փարիզեան թերթերու մէջ, կը թարգմանուէին եւրոպական այլ լեզուներով, եւ օր մը ան դարձաւ Փարիզի Տէպա օրադրին Պոլսոյ թղթակիցը եւ ի վերջոյ՝ Ֆրանսայի Արմատական կուսակցութեան մեծ օրկանին՝ Տեփէշ տը Թուլուզի՝ մշտական աշխատակիցը: Անաչառ ու ճշտագէտ միտք եւ անկաշառ նկարագիր, ան, թէ եւ թուրք բարձրագոյն դասու կողմէ լաւագոյն ընդունելութիւնը գտած, Լօթիներու եւ Փարէններու պէս չէր շլացած ու կուրացած իրեն շտալուած փաղաքշական վերաբերմունքներէն, ու թուրք սուլթանական կառավարութեան եւ անոր հայ գոհերուն հանդէպ խիղճ ունեցող մարդու մը որոշ գիրքը բռնեց՝ անմիջապէս որ համխտեան կոտորածներն սկսան: Թղթակցութիւնները — ստանունով մը ստորագրուած—գոր կը գրէր Տեպային եւ Տեփէշին, կը պոսային ճշմարտութիւնը, զոր կարգ մը ուրիշ Փրանսական մեծ թերթեր խեղաթիւրուած չարափոխուած ձեւով կը ներկայացնէին: Ինք եղաւ նաեւ մին այն սակաւաթիւ Ֆրանսացիներէն որ, Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, պահ մը որոշ շարժով բարեփոխման յոյսը տաճելէ ետք, շուտ բժրանեցին թէ համխտեան ըէթիմի անկումով եւ Իթթիհատի դահակալութեամբ՝ թուրք բռնակալութիւնը զիմակը փոխած էր, բայց ոչ զէմքը, — ինչ որ ապացուցուեցաւ 1909ի Ատանայի ահաւոր կոտորածով: Այդ կոտորածէն յետոյ, ինք է որ Պապիկեանի համբաւուր տեղեկագրին Փրանսերէն թարգմանութիւն մը գրկեց, իր կողմէ որոշ մեկնաբանութիւններով, Փարիզ հաստատուած իր որդւոյն՝ Լիւսիէն Պարէլլին, որ հօրը ազնիւ ու պայքարող ոգին ժառանգած՝ համակրելի իրաւաբան մըն է, եւ որ զայն հրատարակեց

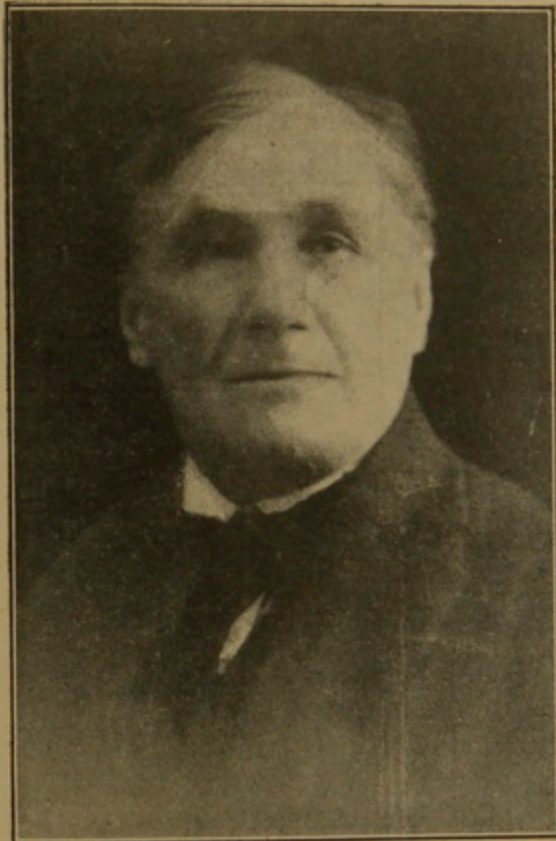
Տեպայի մէջ: Քիչ յետոյ, զոլուած այդ արեւնաթաթախ ու հեղձուցիչ մթնոլորտէն, վերջնապէս կը հետանար Պոլսէն ու կուգար Փարիզ, ուր այլ եւս պիտի մնար մինչեւ մահը: 1895ի վերջերը Պոլսէն մեկնելէս առաջ՝ եւ Պարէլլի անունը լսեր էի, բայց առիթ ունեցած չէի իրեն հանդիպելու: (Քիչեարին հետ է որ մտերմացած էի եւ անոր է որ կ'օգնէի, ինչպէս եւ ան ինծի կ'օգնէր, համխտեան կոտորածներու շրջանին, կատարելու համար այն նոյն գերը զոր Պարէլլ կը կատարէ եղեր նոյն ատեն իր կողմէ): Փարիզի մէջ է որ ճանչցայ զինքը, եւ իսկոյն ան ինծի համար մօտիկ բարեկամ մը, զորձակից մը, մտաւոր եղբայր մը դարձաւ: Ան թէ՛ Պալքանեան պատերազմներու շրջանին եւ թէ՛ մեծ պատերազմի ատեն, Հայոց — ինչպէս եւ Յունաց — դատին ջերմ ու զիտակից պաշտպաններէն մին եղաւ Տեփէշին տուած իր յօդուածներով ու բոլոր այն միջոցներով զոր կարող էր ի զորձ դնել աջակցելու համար մեզի:

Պարէլլ չէր ատեր թուրք ժողովուրդը, որուն մօտէն ծանօթացած էր եւ որուն որոշ յատկութիւնները կը դնահատէր. բայց զայն կը գտնէր շատ տարբեր եւրոպական ժողովուրդներէն, չառ հետո արդիական քաղաքակրթութիւնէն, շատ յետամնաց, ուրեմն եւ անարժան եւ անկարող իրմէ շատ աւելի հին ու բարձր քաղաքակրթութիւն ունեցող ժողովուրդներու վրայ իշխելու: Ինչ որ կ'ատէր, թուրք կառավարական մեթոտներն էին, եւ այդ ատելութիւնը, համխտեան կոտորածներէն յետոյ բուն գարձած, իթթիհատեան նախճիրներէն յետոյ աւելի եւս սաստկացած էր: Իր կալձիքը թուրք մտայնութեան վրայ՝ անբանաձեւեց ուշադրաւ ճառի մը մէջ որ հողերան պատմագէտի խորունկ էջ մըն է, եւ զոր արտասանեց Փարիզ 1918ի Դեկտեմբերին, հաւաքոյթի մը մէջ զոր սարքած էր «Փարիզի Հայ Մտաւորական Միութիւնը», եւ ուր խօսք առին իրեն հետ՝ Տրնի Քոշէն, որ կը նախագահէր, յոյն ծանօթ բանասէր Ալփրոնոս եւ այս տողերը գրողը: Այդ ճառը, որ «Թուրանական ոգին» տխուրս կը կրէ, նոյն հաւաքոյթին արտասանուած միւս ճառերուն հետ, տպուած է զբքոյկի մը մէջ որ «Արեւելքի վերածնութիւնը» տխուրսն ունի:

Ասկից առաջ, պատերազմի ընթացքին,

Պարէյլ հրատարակած էր արդէն իր կարեւորագոյն գործը, ստուար հատոր մը, « Թուրքերը, ինչ որ եղաւ իրենց կայսրութիւնը, իրենց քաղաքական կատակերգութիւնները », ժողովարական համապատկեր մը պատմութեան թատերարեմին վրայ Թուրքին կատարած ժխտական գերին: Այդ գործը գրելու ծրագիրն ինծի յայտնած էր սկիզբէն, և ես

ՊԵՐԹՐԱՆ ՊԱՐԷՅԼ

ջերմօրէն մղած էի զինքը այդ ծրագիրը գործադրելու, հաւաստելով թէ Այդ Պատուիրակութիւնը անշուշտ յանձն պիտի առնէր անոր տպագրութեան ծախքերը: Խորաքանջիւր գըլուխ շարագրելէ յետոյ՝ ցոյց տուած է ինծի, և մերթ մասեր աւելցուցած է իմ թելադրութեամբս: Աւարտելէն յետոյ, ձեռագիրը ներկայացուցի Այդ Պատուիրակութեան, խնդրելով որ տպագրութեան ծախքերը յանձն առնէր. գծադրարար, Պատուիրակութեան նախագահը իր ընկերոջ Մասեհեան խանի՝ որուն խորհուրդներուն մեծ կարեւորութիւն

կուտար՝ կարծիքը հարցուց այդ աշխատութեան մասին, և Մասեհեան խանը բացասական կարծիք յայտնեց, ասարկելով թէ գործը հարեւանցի էր, հրապարակագրական բնոյթ ունեցող գրուածք մը և ո՛չ պատմարանի լուրջ աշխատութիւն, և թէ շատ մեղմ եղած էր (՝) հեղինակին գատաստանը Թուրքին կատարած ժխտական գերի մասին: Ամօթով մնացի բարեկամիս քով: Ան քիչ յետոյ յաջողեցաւ Փարիզի հրատարակչական մեծ տան մը ձեռքով ի լոյս ընծայել այդ գիրքը, որուն, իմ խնդրանքովս, ներբողալից գեղեցիկ յառաջարան մը տուաւ ուրիշ տաղանդաւոր, բազմահմուտ ու հայասէր Ֆրանսացի մը, ժաք տը Մորկան, որ նոյնպէս Արեւելքի ժողովուրդները մօտէն կը ճանչնար և գրեց Կիւսթավ Շլէօպէրֆէի և իմ խնդրանքով՝ « Հայ ժողովուրդի Պատմութիւնը » յոգնաշխատ ու ազնիւ գիրքը որ հրատարակուեցաւ 1920ին՝ ազդասէր ունեւոր հայ երիտասարդի մը ծախքով և այդ շրջանին մեր դատի փրօփականտին կարեւոր ծառայութիւն մատուցց: Պարէյլի գիրքը խոր տպաւորութիւն թողուց, Ֆրանսական մամուլին մէջ մեծ գովեստներով լի յողուածներ երեւցան անոր մասին, իբր գրքի մը որ առաջին անգամ ըլլալով Ֆրանսական հասարակութեան կը ճանչցնէր թուրք պատմութիւնը իր բուն լոյսին տակ: Լորտ Պրայս, որ այնքան խորագէտ ծանօթ էր Արեւելքի ցեղերու և գործերու և որուն գրկած էի օրինակ մը այդ գրքէն, ինծի կը գրէր թէ թուրք պատմութեան վրայ գրուած յաւազոյն գործն էր ատիկա:

1918ին, Պարէյլ կը հրատարակէր ուրիշ մեծ գործ մը, Կ. Պոլիս, իր Իրաքի և Լըվանքէն ոստանները (Փերս—Կալաբա — Արուարձաններ), պատկերազարդ գեղեցիկ հատոր մը ուր ամփոփած էր՝ լրացնելով՝ ատենով իր Պոլիս եղած ատեն գրած պատմական ու նկարազարկական բնոյթ ունեցող յողուածները այդ քաղաքի ոչ—թուրք մասերու անցեալին ու ներկային վրայ, և ուր յատկացուցած էր երեք մասնաւոր գլուխներ քաղաքին երեք ոչ—թուրք կարեւորագոյն ցեղերուն (Յոյներուն, Հայերուն և Հրէաներուն):

Ասոնցմէ դատ, Պարէյլ հրատարակած ունի երկու շատ հետաքրքրական գրքոյկ, ուր կը յայտնարեիք ու կը մեկնաբանէք արեւելեան

ինդրոյն պատմութիւնը լուսաւորող երկու անտիպ մնացած վաւերաթուղթեր, «Թուրք մը ի Փարիզ, 1806 — 1811, Սուլթան Սէլիմ Գ. ի արտասովոր դեսպան Մուհիպ էֆէնտի ճամբորդութեան և ատաքելութեան նօթագրութիւնը» և «Պերլինի Վեհաժողովի մասին գաղտնի տեղեկագիրը՝ Օսմանեան գլխաւոր լիազօր Քարաթէտտօրի փաշայի կողմէ Բ. Դըրան ուղղուած»:

Վերջապէս 1923ին կը հրատարակէր իր մէկ ուրիշ կարեւոր ու մեծարժէք գործը, «Արեւելեան տոսմը, Աթէնքէն Անկորա», ուր յատկատես քաղաքական հրապարակագրի արի ու զօրեղ գրչով մը կը վերլուծէ ու կը խարանէ այն բոլոր սխալները որ զինադադարի շրջանին Դաշնակից Պետութիւններու՝ և մասնաւոր իր երկրին՝ կողմէ գործուեցան արեւելեան հարցերու հանդէպ և որ յանգեցան Դաշնակիցներու յաղթանակէն ներշնչուած Սէվրի դաշնագրին ջնջման ու Անկորայի Փրանքօ - Թուրք համաձայնութեան և Լօզանի դաշնագրի կնքման, որոնք Թուրքը կը զնէին Գերմանիան յաղթահարող Դաշնակիցներուն յաղթողի գիրքի մը մէջ և քանդելով Սևրի դաշնագրը, կը ջնջէին, ինչպէս Պարէյլ շատ լաւ գիտել կուտայ, ոչ միայն եւրոպական մեծ ազգերու և մանաւանդ Ֆրանսայի Արեւելքի մէջ կատարած դարաւոր ճիգերուն արդիւնքները, այլ և կը պատրաստէին Վերսայի դաշնագրին աստիճանական քայքայումը:

Պարէյլ մտադիր էր հրատարակել նաեւ իր «Գ. Պոլիս» գործին երկրորդ մասը, Կ. Պոլիս. Մահմետական քաղաքն ու կեանքը (Սքամպուլ), զոր ծանուցած էր Պոլսոյ նուիրած իր առաջին հատորի կողքին վրայ, ինչպէս և գրքոյն մը զոր գրած էր Պ. Պրիանի արեւելեան քաղաքականութիւնը խստօրէն դատափետելու համար, բազմաթիւ անտիպ ու կարեւոր տղքիմաններով ու տեղեկութիւններով լուսարանելով այդ քաղաքականութեան սխալ, տգեղ ու աղիտաբեր հանգամանքը: Այդ գրքոյն ի յոյս ընծայող հրատարակիչ փնտոնց ու շգտաւ... իսկ Պոլսոյ նուիրած իր գործին երկրորդ հատորին շարադրութիւնը չկրցաւ կարծեմ աւարտել, որով այդ երկու աշխատութիւնները անտիպ մնացին:

Իրերը Արեւելքի մէջ ստին ընթացք մը որ Պարէյլին փափաքածն ու նախատեսածը

չէր: Ան ինչքան ալ Դաշնակիցներու գործած սխալներուն ապագայ անխուսափելի սրբադրութեան մը վրայ իր հաւատքը պահէր, իր վերջին տարիներուն անշուշտ դառնութեամբ կը հետեւէր զէպքերուն բնաշրջութեանը որ այն չէր ինչ որ ինքը կը սպասէր «Իրաւունքի և արդարութեան համար մարտնչող» մեծ ազգերու յաղթանակէն: Թուրքերը իրապէս յաղթեցին յաղթական Դաշնակիցներուն, քանի որ ունեցան որոշ ու անխախտ ծրագիր մը հետապնդող կորովի ու խորագէտ պետեր, որ դիտապաստ ինկած իրենց երկիրը վերականգնեցին՝ զիրենք յաղթահարողներուն իսկ օգնութեամբ: Արտաքին աշխարհի պարագաներու ամբողջ խուրձ մը մեծապէս նպաստեց անոնց յաղութեան, բայց պէտք է ընդունինք որ Թուրք պետերը զիտցան օգտուիլ այդ արտաքին պարագաներէն, մինչ մենք Հայերս (և ատրիկա՝ ինչքան ցաւալի նոյնքան հասկանալի է, քանի որ մեր ժողովուրդը դարերէ ի վեր պետական կեանքէ զրկուած՝ քաղաքագիտական բնազդը տկարացած էր իր մէջ) չունեցանք այդպիսի առաջնորդներ: Ու Թուրք պետերը (Քեմալ և իր ընկերները, ապահովապէս բարձր՝ Իթթիլ-հատի մոլեռանդ Բարթիլմիներէն), տարին նաեւ յաղթանակ մը (որ աւելի դժուար էր) նոյնիսկ իրենց ժողովուրդին երէկուան միջնադարեան անցեալին վրայ, զայն վճռաբար թաղելով ու անոր տեղ նոր Թուրքիա մը ստեղծելով, Իսլամութեան պաշտպան բանակ՝ խառնաշփոթ, բազմացեղ, անազգային պետութեան մը տեղ զնելով «Թուրք ազգ» մը, գարբնելով Թուրք հայրենասիրութիւն մը, մէկգլխի հրկով կրօնական ազգի, աստուածապետական կառավարութեան արեւելեան հին սխտեմը և արդիական, ազատախոհ, յառաջդիմական Թուրքիա մը մէջտեղ հանել ճզնելով:

«Թուրանական ոգին» չէր՝ իսկապէս՝ որ յետամնաց կը պահէր Թուրքը (Ճինյանտացիք, Հունդարացիք, Պուլկարները Թուրանական ընտանիքին կը պատկանին, և սակայն յառաջադէմ ազգի բն), այլ մահմետական կրօնքը, հարէ՛մը, պետութեան կրօնական կազմը, մոլեռանդութեամբ թանձրացած ու անշարժացած տգիտութիւնը (Արարները որ սեմական ընտանիքին և Պարսիկները որ արիական ընտանիքին կը պատկանին, մահմետական

կրօնքէն ու բարքերէն միեւնոյն մնասը կրած են՝ առաւել կամ նուազ), եւ արդէն օսմանեան թուրքերուն, մանաւանդ իրենց բարձր դասուն, իրենց ղեկավար խաւին, թուրանականութիւնը մեծապէս այլափոխուած է արիական եւ սեմական արիւնի առատ խառնուրդներով:

Իսկապէս արդիականացած թուրքիայը մը կազմութիւնը Հայոցս իսկ կողմէ անխառն զոհունակութեամբ պիտի ընդունուէր, — չէ՞ որ ատոր նախապատրաստութեան ճիգերուն ա՛յնքան կարեւոր աշխատակցութիւն մը բերած են բազմաթիւ հայ մտաւորականներ, ուսուցչուպետներ, քաղաքական գործիչներ, արուեստագէտներ, ու լուսագոյն է անշուշտ զարգացած ու լուսամիտ գրացիներ ունենալ՝ բարեկամ կամ ոչ՝ քան թէ վայրենարարոյ, տգէտ ու մոլեռանդ հարեւաններ, — եթէ այդ վերանորոգումը կատարուած չըլլար մեր ժողովուրդին և Արեւելքի ամբողջ քրիստոնէութեան, այսինքն այդ երկրամասի ամէնէն հին, ամէնէն հարազատ ու ամէնէն յասակացեալ ազգարնակչութեանց, հիմնայտակ կործանման դնով, եւ ատիկա մեծ անարդարութիւն մըն է որ չի կրնար օր մը՝ դէժ որոշ չափով մը՝ չդարմանուի: Դէպքերը հողային անասման տարածութիւն մը ձգեցին թուրք ժողովուրդին, որուն թիւր, պաշտօնական փիճակազրութեանց ցոյց տուածէն շատ պակաս, տարօրինակ և անհամեմատական է բնական հարստութիւններով եւ պատմական ու մշակութային ամենահին ու ամենամեծակազմին դանձերով լի բնդարձակածուայ երկրի մը, ուր որոշ շրջաններ՝ թուրքին հոն երեւումէն շատ առաջ՝ մեր, ինչպէս այլ հինաւուրց ցեղերու, օրօրանն եղած են եւ քաղաքակրթական ճիգերուն թատերարեմը: Պարէյլ աշքերը բնդ միշտ փակած էր արդէն՝ երբ շոնդալից հանդիսաւորութեամբ կատարուեցաւ քեմալական թուրքիոյ յայթանակին տանաւնակի տօնախմբումը, որուն իր երկիրն ալ թատերական ողբերութեամբ մը մասնակցեցաւ: Թէ ինչքան թափանցած է արդիականացումը Փոքր Ասիոյ թուրք գիւղացիութեան մէջ, թէ ինչ չափով ան տեւական ըլլալ կոչուած է, թէ ինչ աստիճանով թուրքը կարող պիտի հանդիսանայ՝ իրեն դարերէ ի վեր աշխատակցող այլացեղ փորձ համայնքները գրեթէ ամբողջապէս փճացնելէ կամ վտարելէ յե-

տոյ՝ միայնակ վարել ու վերջնական արդիւնքներու յանգեցնել իր մտաւորական, ճարտարարուեստական, քաղաքական ու ընկերական վերանորոգումը, թէ արդեօք այդ վերանորոգման անվիճելի և զնահատելի սկզբնաւորութիւնը պիտի ինքզինքը նուիրագործէ՞ և ամբայնէ՞ կատարուած անօրինակ անարդարութեանց դարմանումով, ապագան է որ զայդ ցոյց պիտի տայ: Երկայ րոպէին՝ քեմալական թուրքերը իրաւունք ունէին հպարտութեամբ տօնելու յաղթանակը զոր տարին իրենց ցեղի մութ երկկին վրայ, զոր տարին՝ մանաւանդ իրենց փառապակ պայքարին իմաստը մոռցած Դաշնակիցներուն վրայ, — ինչպէս պիտի ըսէր ինք՝ իսկ Պարէյլ՝ եթէ ողջ մնացած ըլլար այդ հանդիսութեանց օրերուն:

Մահ Տօքթ. Թուրի, Տօքթ. Վալմէքի, Ֆիրմէն փէմիլէի, փէհան Բիքրիսի և Ֆակիսի. — Եարգանքի ու ցաւի դէժ քանի մը տող նուիրելու եմ այս հինգ ֆրանսացի մտաւորականներուն, որոնց առաջին երկուքը մեծ պիտուններ, երրորդը վարպետ դերասան մը, վերջին երկուքը՝ թէպէտ քիչերու ծանօթ՝ ինքնատիպ բանաստեղծներ եղան:

Տօքթ. Էմիլ Թու, Փասթէօրի անդրանիկ աշակերտներէն մին եւ աշխատակիցը, անոր հետ՝ հիմնադիր Փասթէօրեան Հաստատութեան, և Փասթէօրի յաջորդող Տօքթ. Տիւբլօի մահէն յետոյ՝ տնօրէն այդ հաստատութեան, իր կարգ մը աշխատութիւններով՝ սիֆիլիսի, թոքատապի վրայ, հակաթէթանոտային շիճուկը նախապաշտական միջոցի ձեւէն բուժիչ դարմանի փոխարկելով, ու մանաւանդ կատարելագործելով, եւ բազմի հետ Պեհրինիկի դասձակակեղծմաշկոյին շիճուկը, գայն կիրարկելով մարդոց վրայ յաջող արդիւնքով եւ Փասթէօրեան Հաստատութեան մեծ հեղինակութեամբ անոր կիրարկումը ամբողջ աշխարհի մէջ տարածելով ու հարիւր հազարաւոր կեանքերու փրկութեան պատճառ դասնալով, մարդկութեան բարեբարներու շարքին մէջ տեղ գրաւած է: Տօքթ. Ալպէր Քալմէթ, ի միջի այլ կարեւոր աշխատութեանց, հնարած էր հաշիւազնախառային նախապաշտական պատուաստը, որ ժառանգական կամ փոխանցիկ զնդախախ դէմ զինելով անհամար մանուկներ,

անոնց ամենամեծ մասը ժառանգաբար կամ փոխանցմամբ ստացուած այդ ախտին զոհ զառնալէ ազատած է: Կարծողներ կային թէ այդ պատուաստին փորձարկութեան շրջանը զեռ չէ աւարտած որով և զեռ կարելի չէ զայն անվրէպօրէն բուժիչ միջոց մը համարել: Լիւպէքի մէջ այդ պատուաստն ընդունող բազմաթիւ աղաք երբ մեռան, սկեպտիկներ պահ մը ձայն բարձրացուցին՝ պատուաստին վերագրելով այդ մահերը: ապացուցուեցաւ սակայն թէ յանցաւորը պատուաստը չէր, այլ Լիւպէքի զերման բժիշկներուն կողմէ անոր յոսի պատրաստութիւնը: Իրողութիւն մըն է որ, տասը տարիէ ի վեր հինգ հարիւր հազար նորածին մանուկներ այդ պատուաստն ընդունած են և արդիւնքը ցարդ ամենամեծ մասամբ դրական է եղած: Տօքթ. Քալմէթ ալ իրաւունք ունի ուրեմն «մարդկութեան բարերար» պատուանունին, որ քիչերու կը տրուի:

Երկու քն ալ սրոշ բույներու բարեկամական ժեսթ մը ունեցած են մեր ժողովուրդին հանդէպ. երբ, 1903ին, Չէյթունի որբերուն մէջ ծաղկախտի համաճարակ մը ինկած ըլլալով, Անահիտի մէջ հանդանակութիւն մը բացինք՝ սրպէսի զօյացած գումարով հակա-ծաղկախտային պատուաստ գնենք ու դրկենք Չէյթուն, և երբ Եր. Մանուկեան և Ես դիմեցինք Տօքթ. Ռուին՝ խնդրելով որ հաճէր մեր գնելիք պատուաստն իր տեղը ապահով կերպով հասցնելու մեզի օգնել, հանգուցեալ գիտունը՝ Չէյթունի մարդոց մասին մեր առած տեղեկութիւնները լսելէ յետոյ՝ յանձն առաւ ոչ միայն կառավարական միջոցներով պատուաստ հասցնել Չէյթուն, այլ և խոստացաւ ինքն իսկ նուիրել հարկ եղած քանակութեամբ պատուաստը, այնպէս որ Անահիտի ուղղած կոչերով փարիզահայ գաղութի հոգեւոր հովիւ Վառճապուհ ա. քահանայ Քիպարեանի ղըրկուած գումարներէն մաս մը ուղարկուեցաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին՝ սրպէս զի պատուաստը կիրարկելու համար բժիշկ մը հաճի դրկել Չէյթուն, ու մնացեալը, ինչպէս և Զեբազի ՂԱրմէնիին և այլ թերթերու միեւնոյն ատեն նոյն նպատակին համար հանգանակած գումարները դրկուեցան Օրմանեան պատրիարքին, Չէյթուն հասցուելու համար, և ան

այդ գումարներով Չէյթունի մէջ փոքրիկ որբանոց— արհեստանոց մը հաստատեց:

Լօղանի խորհրդաժողովի առաջին շրջանին, Երբ Փրօֆ. Մեյքէ՝ իմ խնդրանքովս՝ նախաձեռնութիւնն առաւ Փրանսացի ամենէն անուանի անձնաւորութեանց ստորագրել տալու հանրագրութիւն մը ի նպաստ հայկական դատին, — հանրագրութիւն զոր ստորագրեցին այս երկրին մեծագոյն գրողէաները, գիտունները, արուեստագէտները և քաղաքական գործիչներու լաւագոյնները, — Տօքթ. Ռու առաջիններէն մին եղաւ զայն սիրայօժար ստորագրող:

Երբ Տօքթ. Մ. Քէշիշեան իր հիմնած Առաջ կեանք պատուական ամսաթերթին համար (որ՝ ատենէ մը ի վեր հրատարակուելէ զազրած՝ ուրախութեամբ կ'իմանամ թէ ի մօտոյ պիտի սկսի վերերեալ) աշխատակցութիւնը խնդրեց Տօքթ. Քալմէթին, մեծանուն գիտունը իր թանկագին բույներէն մաս մը փութաց զոճել գեղեցիկ յօդուած մը գրելով մեր հայրենակցին առողջապահական օրկանին համար: Տօքթ. Քէշիշեան (որ արդէն Պէյրութի բժշկական համալսարանին վարչութեանէն խընդրած էր Քալմէթի հակագնդախտային նախագուշական պատուաստէն՝ զոր անիկա կը կիրարկէ քանի մը տարիէ ի վեր՝ բաժին հանել հայ գաղթականներու քէմիին և իր խնդրանքին կատարուիլն իմանալու հաճոյքն ունեցած էր) դիմեց նաև տօքթ. Քալմէթին՝ խնդրելով որ Խ. Հայաստանի մէջ այդ պատուաստին կիրարկման համար հաճի գիւրութիւններ ընծայել. այնիւ գիտունը սիրով խոստացաւ պէտք եղածին շափ միջբրոպական սուշեր նուիրել Խ. Հայաստանի առողջապահական գործավարութեան, և թէ այս վերջինը պաշտօնապէս փափաք յայտնէ այդ պատուաստը կիրարկելու և Եթէ սուշերէն պատուաստը անթերի կերպով հանելու և զայն հարկ եղած կերպով կիրարկելու կարող բժիշկներ ունենայ իր տրամադրութեան տակ, — կրկնակ պայման զոր կը դնէր՝ սրպէս զի Լիւպէքի աղիտարեր սխալները չկրկնուէին Հայաստանի մէջ ևս: Տօքթ. Քալմէթի խոստումը տօքթ. Քէշիշեան հաղորդած է Երեւան, ևս ինքս ալ այնտեղ եղած ատենս՝ այդ մասին խօսեցայ առողջապահութեան գործավարին և կը յուսամ որ

տօքթ. Ղեկնդեան, որ երիտասարդ ու լուրջ համակրելի մտաւորական մըն է, կարելին պիտի ընէ որպէս զի Հայաստանի նոր սերունդը օգտուի այդ խոստումէն զոր հանգուցեալ տօքթ. Քարմէթի ընկերները անշուշտ պիտի գործադրեն՝ երբ հարկ եղած պայմանները լրացուին:

Տօքթ. Թու ութսուն տարեկանն անցած էր արդէն եւ իր գործը վերջացուցած մեռաւ:
Տօքթ. Քարմէթ վաղաժամ մահով մը կ'անհետանայ, երբ դեռ կարող էր մարդկութեան ծառայութիւն մատուցանող շատ մը աշխատութիւններ արտադրել:

Ֆիրմէն ժէմիէ մեծագոյն արուեստագէտներէն մին եղաւ Փրանսական բեմին, իրապաշտ արուեստի հոյակապ վարպետ մը, որ զիտէր իր ներկայացուցած դերերուն տալ արտասովոր կենդանութիւն եւ իրեն յատուկ կնիք մը: Ան աջ բաղուէր հանդիսացաւ Անթուանի, Փրանսական թատրոնի վերանորոգման գործին մէջ զոր այս վերջինը կատարեց: Անթուան անոր համար կ'ըսէր՝ «ժէմիէ Ֆրետերիք Լըմէթրն է», համեմատութիւն մը որ մեծագոյնն էր գովեստներուն: Բազմաթիւ են տիպարները զոր ապրած է՝ անմոռանալի մարմնացումով՝ բեմին վրայ: Յիշողութեանս մէջ միշտ կենդանի կը մնայ՝ օրինակի համար՝ խորին ապաստութիւնը զոր վրաս գործեց Մոլիէրի կեանքէն քաղուած խաղը որ Օտէօնի մէջ ներկայացուցաւ տարիներ առաջ եւ ուր ինք կը կատարէր հանճարեղ թատերագիտ - դերասանին ջախջախիչ դերը: Ժէմիէ եղաւ նաեւ Փրանսայի - ու Եւրոպայի - ամենէն արդիական, ինքնատիպ ու լայնամիտ դերասանապետներէն ու բեմադրիչներէն մին, իր երկրին Մաքս Թայնհարտը եւ Մէյքերհոյտը, իբր գեղարուեստական վարիչ՝ «Երջիկ թատրոն»ին, յետոյ «Սիրք տ'Իվեր»ին, յետոյ «Թէաթր տը լա Ռընէանս»ին ու վերջապէս Օտէօնին, ուր բեմագրութիւնն ու խաղացուածք՝ իր ղեկավարութեան տակ՝ ներդաշնակ ու կենդանի ամբողջութիւն մը կը կազմէին, ուր իր մարդած խումբին բոլոր տարրերը իրենց դերը կը կատարէին ճիշդ նօթին մէջ, ձգտելով ներկայացուած տեսարաններու համայնական ու կապակից բնականութեան:

Ժողովուրդին խոնարհ խաւերէն ելած ու

ինքնօգնութեամբ կազմուած, ան ժողովուրդի ջերմ բարեկամ մըն էր, կ'ուզէր թատրոնի բարձրագոյն գեղեցկութիւնները ժողովուրդին բոլոր խաւերուն մատչելի դարձնել, ինք էր որ Թրօքատէրօի հսկայ սրահին մէջ կը կազմակերպէր «Ժողովրդական Թատրոն»ի ներկայացմանց շարքը: Ան խանդավառ հակում մը ունէր նաեւ դէպ ի միջազգային համերաշխութեան իտէալը, կը սիրէր օտար թատերախումբեր հրաւիրել Օտէօնի մէջ ներկայացում տալու (երբ առաջարկեցի իրեն որ Չարլիֆեան հայ խումբով մը «Համէթ» ներկայացնէ իր թատրոնին մէջ, սիրով հաւանեցաւ, եւ ատիկա պիտի իրականանար՝ Արտաքին Գործոց եւ Կրթական նախարարութեանց ալ հաւանութեամբ՝ եթէ ուրիշ Հայ մը գործը խանգարած չըլլար...): Ան իր խումբով դացած էր օտար մեծ քաղաքներու մէջ ներկայացումներ տալու կազմակերպեց Չուիցերիոյ մէջ՝ Տալքերդի հետ՝ ժողովրդական մեծ թատերահանդէսներ: Ան հիմնած էր Թատրոնի Համաշխարհային Ընկերութիւնը, որու միջոցաւ կը յուսար աշխարհի թատերական մեծ ստեղծագործներուն համագործակցութեամբ ազգերու միջեւ ընդհանուր ու տեւական համաձայնութեան մը ազնիւ երազին իրականացման նպատել: Ան մեր ժողովուրդի առաւապանքներուն ու պայքարներուն ալ ծանօթ էր ու յարգող. շեմ կըրնար մոռնալ այն սրտալից վեհօղի նամակը որով 1919ին՝ պատասխանելով իմ խնդրանքիս՝ Պուլվար տը Սթրասպուրի իր թատրոնը մեր տրամադրութեան տակ կը դնէր՝ որպէս զի հոն տեղի ունենար Հայկական Դատին նուիրուած հաւաքոյթը ուր խօսք առին Փէնըլֆ եւ Պօղոս Նուպար. իրեն համար «պարտականութիւն մը եւ պատիւ մը» կը համարէր իր թատրոնը մեզի տրամադրել այդպիսի արդար գատի մը ի նպաստ բացառիկ հաւաքոյթի մը:

Փեհան Բիքթիւս, Փրանսայէն դուրս թերեւ քիչ ծանօթ, Փրանսայի մէջ իսկ քիչներու ծանօթ, մեր ժամանակի-ամենէն անձնագրոջն ու խորազգաց բանաստեղծներէն մին եղաւ: Հարազատ թո՞ւ Փրանսուա Վիյետնի, անիկա, Փրանսական հին ազնուական գերդաստանէ մը սերած (իր բուն անունն էր Կապրիէլ Բանտոն տը Սէնթ - Աման), փարիզեան համեղ ու գունագեղ առիւյտով՝ յաջողած

ժարգոց ընկերութենէն վտարուած ու արհամարհուած անտուն անտէր թափառական չքաւորներու տառապանքն ու բողոքը երգեց սրտէրդ խամ, ուժեղ, ցնցող տողերու մէջ: Իր լաւագոյն քերթուածը, որ Փրանսական բանաստեղծութեան անմահ էջերէն մին պիտի մնայ, այն է ուր իր երգին մշտական հերոսը, աստանդական անոք Աղբատը, աղբատներու, տառապողներու, թափառականներու մեծադոյն բարեկամը՝ Յիսուսը՝ կը կանչէ, անոր երեւումը կ'երազէ, ու գիշեր մը՝ ամայի փողոցի մը անկիւնը՝ կ'ունենայ անոր տեսիլը, կը խօսի անոր լուս, ցաւագին ու քաղցր դէմքին, եւ երբ յուսածաղին « Աւրուականը » կ'անհետի, կը կարծէ թէ իր դէմքն է զոր՝ սյայծառակերպուած՝ տեսեր է կրպակի մը ապակիփեղկին մէջ...

Բիքթիւս, որ ինք ալ պոհեմ մըն էր, նեղութեան մէջ իր կեանքը մեծ մասամբ անցուցած, հացը փնտռելու համար գիշերային գեղարուեստական կապելաներու մէջ (Քաթղ-Աս, Նօքթամպիւլ, Էւն) կ'արտասանէր իրենց դարեջուրը կամ քօնեաքը հանդարտօրէն խմող յաճախորդներու առջեւ՝ իր մտայլ ու տխուր քերթուածները: Ես բազր ունեցած եմ անդամ մը լսել Նօքթամպիւլի կապելային մէջ՝ Յիսուսի երեւման քերթուածին արտասանումը իր բերնէն, եւ իր պարզ, անկեղծ, հոգեխից արտասանումը, միացած իր երկար, թաւ ու սրածայր մօրուքով մ'աւարտող նիհար, սուկրուտ ու երկար դէմքին, — արեւելեան հինաւորց մոգի դէմք մը, որ Յիսուսին իսկ խորհիլ կուտար — ինծի ազդած է ամենախոր յուզումներէն մին զոր երբեք զգացած ըլլամ: Ան յետոյ այդ քերթուածներն ամփոփեց հատորի մը մէջ որուն տիտղոսն է *Les Soliloques du Pauvre* (Աղբատին Մենախօսութիւնները): Տարիներէ ի վեր Բիքթիւս դադարած էր արտադրելէ, բայց անոր անունը չպիտի կորսուի՝ շնորհիւ այդ լեզի ու հօր քերթուածաշարքին: Լէոն Պլուա — ուրիշ մեծ պոհեմ մը, Ֆրանսայի նոր գրականութեան ամենէն հանձարեղ դէմքերէն մին, — կը գրէր ատենով անոր Ալլաւակիսին աթիւ՝ « Ճշմարտութիւնը՝ բոլոր ժամանակներուն համար՝ այն է որ Յիսուս կուլայ ինչ ինչ հոգիներու խորը, կուլայ ճշմարտագէտ, երկարօրէն, իր մեծագոյն արցունքները, եւ ստիկա վերջէ ի վերջոյ համա-

նախնորքի մը մէջտեղ կը բերէ: Ճշմարտութիւն մը Էւս, այն է որ ժեհան Բիքթիւս օր մը գտեր է անդին արժէքով զայդափար մը, որ կարծես երկնքէն ինկած էր: Ատիկա ու էրանի շի նմանիր: Բանաստեղծութեան մէջ միթէ զոյութիւն ունի՞ ալբատն մորմօքալից, ալբատն երկար ողբ մը, ալբատն միամխտ, ալբատն մտերիմ, ալբատն սրտամփիկ խոստովանութիւն մը ցաւի ու թշուառութեան, ալբատն խորունկ հեծեծանք մը: Չեմ գիտեր, ու կը տարակուսիմ »:

Ֆակիւս, որ Բիքթիւսէն քիչ յետոյ՝ գիշերանց տուն դառնալու ատեն բռնատար կառքի մը տակ իյնալով վախճաններ է, նոյնպէս մեծարժէք զբաղէտ մըն էր, ոչ պոհեմ, բայց աղբատ, ի յայտ բերած ըլլալով տաղանդ մը՝ շատ տարբեր Բիքթիւսի տաղանդէն՝ լայց նոյնքան անկեղծ, ինքնատիպ եւ աւելի բազմալար: Իր բանաստեղծութեանց քանի մը հաւաքածուներուն մէջ երեւան կուզայ ինքնեկ խորհրդապաշտ քնարերգութիւն մը, որուն խորքին մէջ բնական, անսեթեթ սոմանթիլով մը բոցը կը նկատուի, եւ իր արծակ զրուածքները, ուր բանաստեղծը կը վերերեւայ՝ մտածողին ընկերանալով, Ռապէլին ու Մոնթէնէին հետ ներքին խնամութիւն մը ցոյց կուտան: Վերջին տարիներուն ան արդի Փրանսերենով կենդանի ու ներդաշնակ թարգմանութիւն մը շարադրած էր ժ. Գարու Փրանսական մեծ դիւցազներգութեան՝ Ռոլանի երգին, ինչպէս եւ Վիլրդիլի Հովուերգութեանց. այդ երկու բնոյթի աշխատութիւնները, որոնցմէ հատուածներ երեցան հանդէսներու մէջ, իր մահուրնէ ետքն է որ հատորով պիտի լոյս տեսնեն:

Մահ «Հոքոյ»ի. — Պոլսոյ մէջ վախճաններ է մեր ժամանակակից յարգելի դէմքերէն մին, նշան ճիվանեան, որ ծանօթ էր «Հոքոյ» ստանունով պոլսական մամուլի մէջ երկար տարիներէ ի վեր իր հրատարակած հիւթալից յօդուածներով: Բնածին ուշիմութեամբ օժտուած եւ իր մեծ աշխատասիրութեամբ ինքնօգնարար ինքզինքը կաղմած ու դարգացուցած այդ լուրջ հայ մտաւորականը — Ակնայ հին Հովուեանց գերդաստանին արեւակից — պետական պաշտօնավարութեամբ իր կեանքը ապահոված էր (Բ. Գրան իրաւագէտ խորհրդականներուն իր օգնական ծառայելով), եւ իր պարտադր ժա-

մեր կը նուիրէր գրելու բանասիրական, պատմական, հրապարակագրական հմաւից յօդուածներ, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը բռնած են Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բարեկարգութեան պէտքը բացատրող ու ջատագովող բազմաթիւ էջեր: Ազնիւ նկարագրի տէր, հայերէն լեզուի եւ հայ ազգի ու եկեղեցւոյ պատմութեան մօտէն ծանօթ, պատուական Հայ մըն էր, որուն գրուածքներուն մէջ ոճը քիչ մը հնարոյր էր (թէեւ համեղ ու ինքնագրոյմ), բայց ոգին լայնամիտ ու արդիաշունչ: Հանգուցեալին նուիրուած բովանդակալից ու արդարամիտ յօդուածի մը մէջ՝ գոր Կոչնակը հրատարակած է, Պ. Արշակ Արլոյսյանէն կը գրէ՝ «Մաքսի, Հեյրեմիքի եւ Թիւզանիանի մէջ երբեմն իբր նորութիւն իր կողմէ առաջարկուած եւ բրածոյ ուղեղներու կողմէ գայթակղութեան եւ երբեմն նոյն իսկ խաշակրութեան առիթ եղած գաղափարները այսօր այլ եւս հակառակորդ չունին եւ ոճանք արդէն գործադրութեան գրուած եւ կեանքի անցած են: Պսակի օրերու սահմանափակմանց ջնջումը որ այսօր իրականութիւն մըն է, պորակու աղգականութեան պարագային եօթնէն հինգի եւ խնամութեան՝ չորսի իջնալը, այրի քահանայից վերամուտութեան արտօնութիւնը, ինչպէս նաեւ ամուսնալուծման վճիռներու տրուիլը, առաւելագէտ իր հրապարակագրական քարոզութեանց կը պարտինք, անշուշտ չմոռնալով այն անակցութիւնը որ իրեն ընծայած են Արփիարեան եւ եւ մանաւանդ Քէչեան, որ մեծ նեցուկ մը եղած է Հորոյին՝ ոչ միայն հիւրընկալելով իր յօդուածները, այլ յաճախ ջատագովը հանդիսանալով անոր գաղափարներուն: Իր գլխաւոր մտասեւեռումը՝ հայ եկեղեցւոյ պատուոյն նախանձախնդրութեամբ, էր սակայն կուսակրօնութեան ջնջումը, որ հակառակ այսօր շատ հասունցած եւ հանրային կարծիքէն ընդունուած գաղափար մը ըլլալուն՝ դժբաղդաբար տակաւին չիրագործուցաւ»:

Կուսակրօն եկեղեցականութեան բացարձակ ջնջումը բամենքէն ընդունուած գաղափար մը չէ մեր մէջ, եւ բրածոյ չեղող ուղեղներ կան որ կը մտածեն թէ ամուսնացեալ կղերին հետզհետէ աւելի լայն տեղ պէտք է տալ մեր հանրային կրօնական կեանքին մէջ, բայց թէ վանական միաբանութեանց եւ եկե-

ղեցւոյ բարձրագոյն պաշտօնեաներուն համար կուսակրօնութեան պահպանումը նախընտրելի է, — ինչպէս եւ կը մտածեն օրթոտօրս եկեղեցիներու հետեւորդները: Բայց բարենորոգման ու արդիականացման միւս առաջարկները որ արդէն իրականացած են (եւ Հորոյ արդարեւ այդ իրականացման մէջ սրտէ վեր ունեցած է), ինչպէս եւ այլ կէտերու վրայ հարկաւոր համարուած բարեկարգութիւնները, որ դեռ չեն իրականացած, անշուշտ բանաւոր էին ու կը մնան:

« Հորոյ որքան քննադատ մըն էր եւ կորովի հրապարակագիր մը, նոյնքան ալ՝ պատմութեան քաջամասօթ եւ ընդհանուր հմտութեամբ — թող ըլլայ ինքնուսոյց — լեցուն գլուխ ունեցող անձ մըն էր, որ տակաւին եւրրիտասարդ՝ իր այդ ծանօթութիւններէն ազգին բաժին մը հանելու համար հրատարակած է Յասուկ անուանց քառարան մը (1879ին): Նոյնպէս նշանակելի են իր ծիրութեան օրերուն... հմտութեամբ լեցուն քննադատութիւնները Օրթանեանի Ազգապատումի մասին: Իր լեզուական հմտութեան վրայ գաղափար մը կուտան նարեկի աշխարհաբառ թարգմանութեան եւ Եղիշէի մասին գրած տետրակները եւ այլ բազմաթիւ գրութիւնները... Հորոյ իր ազգին ծառայած էր նաեւ որպէս ուսուցիչ 1878ին Գում-Գարուի Մայր - Վարժարանին, Բերայի նարեկեանին եւ Սկիւտարի Մեղպուրեան վարժարանին մէջ իբր այցելու, պատմութեան, աշխարհագրութեան եւ առողջարանութեան դասեր տալով: Ասկէ դատ, նոյնպէս ազգին ու եկեղեցիին ծառայած է ամէն անգամ որ իրեն կոչում եղած է: Իր բնակած Թողին թաղական եղած է, Միացեալ Ընկերութեան վարչ. Ժողովին մասնակցած եւ ուսումնապետութեան պաշտօնը ստանձնած է: 1891էն 1894 երեսփոխան էր Սկիւտարէն եւ 1908էն 1910 Տըրապիղոնէն, եւ 1913էն 1916 Դատաստանական Թորհրդոյ անդամ...: Հակառակ անոր որ Օրմանեան իր պահպանողական եւ աւանդապաշտ հակումներով՝ շատ հաշտ չէր Հորոյի հետ եւ իր պատրիարքութեան ընթացքին մինչեւ իսկ տեսակ մը հաւատաքննական դատաստանի ետքարկած էր դայն՝ կրօնական ժողովի առջեւ քաշելով եւ այսպէս բանադրանքի մը սարսափով ահաբեկելով բարեպաշտ Հորոն, անիկա

Օրժանեանի դէմ ամբաստանութեանց Քննիչ Եանձնաժողովի անդամակցութեան կանչուեցաւ, իր անկաշառ եւ անաշառ նկարագրին անգամ մըն ալ անժխտելի ապացոյցք տուաւ, անվիճեր աշխատելով որ Օրժանեան չգատապարտուի եւ նոյն իսկ յանդգնօրէն չվարանեցաւ զայն փաստարանելու հանրային կարծիքը զրզոզողներուն դէմ, եւ ոչ ոք կրցաւ այն ատեն զինքը մեղադրել, վասն զի ամէն ոք զիտէր թէ անիկա Օրժանեանը չէ որ կը պաշտպանէր, այլ արդարութիւնը:

Յոր ծերութեան մէջ վախճանած, Հորոյ կը թողու պնիւ մարդու, հարադատ Հայու՝ եւ արժէքաւոր մտաւորականի մեծարելի անուն մը որ պիտի պահպանուի մեր հրապարակագրութեան տարեգրութեանց մէջ:

Նոր Հրատարակութիւններ. — Ծահան Ծահնուր ի լոյս բնծայեց իր երկրորդ հատորը, նորավէպերու հաւաքածու մը, «Յարաւելզներու Դատանանութիւնը» խորհրդաւոր տիտղոսով: Թանկագիրն հատոր, ուր «Նահանջը առանց երգի» վէպին տաղանդաւոր հեղինակը կը յայտնուի աւելի եւս խտացած, զտուած, սուրցած արուեստով մը: Հաւաքածուին կարեւորագոյն էջը՝ վերջինն է, որուն տիտղոսը տրուած է ամբողջ հատորին, եւ որ առաջին անգամ Անահիտի մէջ լոյս տեսաւ: Թրքահայութեան ահաւոր վրուզումէն յետոյ՝ օտար երկիրներ տարադնուած անոր մնացորդներուն, մանաւանդ երիտասարդներուն, օտար միջավայրերէ կլանման վտանգին հանդէպ զգացուած վրդովմունքի, վախի, տրամութեան, ընդզման հոգեկան փոթորիկն է որ կ'արտայայտուի հոս՝ խոր յուզմունքով մը, մեծապէս ու հօրատպէս ինքնատիպ սփի մը մէջ: Տոումն է իրենց բնիկ հողէն արժատախիլ եզտը այն դեատախի Հայերուն, զոր ամէն օտար հող կը ձգտի իւրացնել, որ չեն ուղեր այլափոխուիլ ու կորսուիլ, բայց որ — չըմբռնելով թէ Խորհ. Հայաստանը միակ փրկութեան նաւահանգիստն է, — անասուզութեան ալեկոծ ծովուն մէջ կը թափառին եւ չուարած, խելայեկ կը գալարուին, իրենց յոյսի ու երազի ճիգերուն մէջ միշտ պարտուած: Նորավէպէ աւելին, քերթուած մըն է ատ, խորհրդապաշտ

քնարական, ջղուտ ու երգեցիկ արձակով մը գրուած: Վերջին յաւելուածական «ժեկնարանութիւնը» զոր հեղինակը կցած է անոր, պարունակելով հանդերձ քանի մը շահեկան մասեր — որ սակայն բաւական յստակօրէն ու լիօրէն չեն բանասնուած — իր անորոշութեամբ ուժ մը շտեղծներ քերթուածին եւ լսախա՛ աւելորդ էր: Միւս վեց նորավէպերը հեղինակին ծննդավայր Պոլիսին մէջ երէկուան՝ ու ժանաւանդ հեռուօր օտարութեան մէջ այսօրուան՝ թրքահայ կեանքի պատկերներ են քմայքոտ երգիծանքի սրաղէտ, շարահան ու կենդանի նկարումով մը իրականացած: Ծահնուր ատոնց մէջ ընդհանրապէս հասարակ տիպարներ, հասարակ դէպքեր կ'առնէ իրեն նիւթ, եւ կը յաջողի՝ իր տարօրինակ տաղանդին շնորհիւ՝ այդ յաճախ աննշան դէպքերն ու մարդիկը բարձրացնել մինչեւ տուամ, մինչեւ նոյն իսկ տեսակ մը դիւցազներգութիւն: Եւ արդէն մերթ, ինչպէս Առաւօտեաճ Եփորին վերջին մասին ու մանաւանդ Պենգ մը անուշ սիրտին մէջ, — որ զմայլելի պատմուածքներ են, — յուզմունքի տարբը այնքան զօրեղ կը յայտնուի որքան հեղինական լարը ու սովորական թուող նիւթը կ'ընդլայնէ, կը մեծցնէ, կը գեղեցկացնէ: Տեղ տեղ, անպատշաճութիւններ — բոլորովին աւելորդ — կը նկատուին դեռ, — ինչպէս Հոսանքին եզրը նորավէպին մէջ. մերթ ալ՝ գերագոյն ինքնատպութեան ճիգը, զոր ընդհանրապէս յաջող արդիւնքի հասած կը գտնենք, ձախող ու յոգնեցուցիչ ծայրայեղութեանց մէջ կը մոլորի. բայց այդ արատները սակաւաթիւ են այս հատորին մէջ, որ մշտատեւ կեանքի սահմանուած է իբր մեր նոր գրականութեան գեղեցկագոյն գործերէն մին, ուր իր բնածին ու ստացիկ յատկութեանց լիալիք փթթումին մէջ մեզի կը ներկայանայ հայ նորավէպին ամենէն զգայուն, կենսալից ու իսկատիպ վարպետներէն մին եւ հեղնարան մը որուն զրջին տակ հայ երգիծանութիւնը բոլորովին նոր եւ ինքնայատուկ կնիքով մը դրոշմուած կ'երեւայ:

Վիեննայի Միթիթարեանք հրատարակեր են երկրորդ հատորը Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի «Պատմութիւն Սթամպուլոյ» տաղաչափեալ հետաքրքրական գործին վրայ Տօթթ. Վահրամ Թորգոմեանի ծանօթագրու-

Թեանց շարքին որոնք երեւցան նախ Հանդէս Ամսօրեային մէջ, Երեմիա Չէլչպին Ժէ. դարու ամենէն մեծարժէք հայ մտաւորականներէն մին է եղած, բանաստեղծ, բանասէր, պոետմաբան, ազգային գործիչ. անոր աշուղական լեզուով ու ռոմով բանաստեղծութիւններէն — որոնց մէջ կան գեղեցիկներ — մէկ քանին հրատարակած եմ, այդ մտոցուած մեծ դէմքին վրայ ուշադրութեան հրաւիրող քանի մը սողով, Անահիտի նախկին շարքի թիւի մը մէջ. ցանկալի կը գտնեմ որ Վենետիկի կամ Վիեննայի Միտիթարեանք, որ այդ բանաստեղծութեանց ձեռագիր հաւաքածուներ ունին, անանց ամբողջութիւնը հատորի մը մէջ ամփոփեն: Տօքթ. Թարգմեան շատ օգտակար ու արժէքաւոր գործ մըն է որ կատարած է հրատարակելով Երեմիայի «Պատմութիւն Սթամպուլոյ»՝ գրուածքին բնագիրը, որ այդ հին օրերու Պոլսին եւ անոր հայ համայնքին վրայ շահեկան տեղեկութիւններ կը պարունակէ, եւ այդ բնագիրն կցելով ծանօթագրութեանց քառուար ու կարեւոր շարք մը, որ արդիւնքն է բազմամեայ ու բազմարդիւն կեանքի մը ընթացքին կատարուած երկար ու համբերատար պրպտումներու:

Երեւանէն ստացայ հանդուցեալ Սպիրիդոն Մելիքեանի բոլոր գործերը, զոր ուղած էի ունենայ: Ասոնք, սպուած՝ 1909էն 1933, արտատոհմանի մէջ մեծ մասամբ գրեթէ բոլորովին անձանօթ մնացած են. ասոր համար անոնց քանի մը սող նուիրել եւ մեր զաղութեան հայ երաժշտագէտներուն եւ երաժշտասէրներուն ուշադրութիւնը անոնց վրայ հրաւիրել հարկաւոր կը համարիմ: Այդ գործերն են՝ երաժշտութեան զարգացման ինդիքը մեզմում, 1909, Յուսական երաժշտութեան ակադեմիանը հայ երաժշտութեան տեսականի վրայ, 1914, Ժողովրդական երգեր (Ազգագրական ժողովածու, հատոր Ա., Շիրակի երգեր, հաւաքեցին փոփոխաբով Սպ. Մելիքեան եւ Անուշտան Տէր-Վազարեան, ձայնագրեց Սպ. Մելիքեան), 1917, Վանայ ժողովրդական երգեր (Ազգագրական ժողովածու, ձայնագրեց Սպ. Մելիքեան եւ Գարեգին Գարսաշեան), 1927, Հայ ժողովրդական երգի գտնումները, 1930, Կովտաս. — Ժողովրդական երգեր (Ազգագրական ժողո-

վածու, հայերէն ու օրագրութիւնից փոխադրեց երապականի, առաջարկով եւ դիտողութիւններով, Սպ. Մելիքեան), 1931, Սպիրիդոն Մելիքեանի կողմէ գաշնակուած հայ ժողովրդական երգեր — Թըլս-Կովտաս — խառն խմբի համար, 1932, Ծիրանի ծառ, մեներգ՝ գաշնամուրի նուագակցութեամբ, մշակութիւն ժողովրդական թեմաներից, 1932, Ծամբել (Շամիրամի առասպելներից) քառամայն խմբի համար, սօլօներով, 1933), — եւ հայ զամմաներու վրայ ուսուրէն գրքոյի մը:

Ասոնց պէտք է աւելցնել Կովտասի կատարած գործին նշանակութիւնը սքանչելի կերպով բացատրող իր գրքոյիը՝ որուն վրայ արդէն խօսած եմ նախորդ քրոնիկներէս մէկուն մէջ, ինչպէս եւ ուրիշ գործեր ալ զոր անշուշտ ունէր անտիպ կամ զոր հրատարակած էր եւ որ ինձի շէն գրելուած (օրինակ՝ Մեր կովտոգի արտերը, Երգ հնգամեակի, որ կ'երեւան իր երաժշտական ինքնագիր գործերուն կողքին վրայ տպուած ցուցակին մէջ): Այս բազմագան ու կարեւոր արտագրութեանց ի տես, անհնար է անգամ մը եւս չափոստալ այդ մեծ ուժին վաղաժամ անհետացման համար, Երբ ան դեռ կարող էր արտագրել բազմաթիւ թանկարժէք աշխատութիւններ, երբ ձեռք զարնելու վրայ էր — ինչպէս ինքն իսկ յայտնեց ինձի — ամենակարեւոր գործի մը, այն է հայ երաժշտութեան պատմութիւնը գրելու, զոր ինքը, Կովտասի հարազատ աշակերտը ու լաւ օրատրաստուած հմուտ երաժշտագէտ, ու եւ մէկէն աւելի լաւ կրնար շարագրել:

Եթէ չպիտի ունենանք Սպ. Մելիքեանի «Հայ երաժշտութեան պատմութիւնը», պիտի ունենանք ի մօտայ — ինչպէս կ'իմանամ Երուսաղէմէն ինձի ուղղուած նամակէ մը, — խընամեալ տպագրութիւն մը նմանօրինակ ուրիշ մեծարժէք գործի մը, Հրաչեայ Աճառեանի «Հայ լեզուի պատմութեան»: Այդ պատար եւ բարդ նիւթին վրայ ոչ ոք կրնար գրել աւելի ճեղքնակաւոր կերպով քան Մելիքէի լաւագոյն աշակերտը, մեր այժմեան մեծագոյն լեզուաբանը, եւ այդ գործը՝ որ մամուլի տակ է՝ տքնաջան ուսումնասիրութեանց ամբողջ կեանքի մը շքեղ արտագրոյթն է: Ուրախ ենք որ Լուսժողովմատը եւ Պետհրատը լայնամտութիւնն ունեցեր են արտօնելու որ այդ գործը

տպուի՝ մեր դասական ուղղագրութեամբ՝ արտասահմանեան մեծ տպարանի մը մէջ, ուր անշուշտ աւելի լաւ կրնայ տպուիլ այդպիսի բնագիր մը ուր հասանօրէն կը գտնուին գանազան լեզուներով բառեր: Նոր ուղղագրութեամբ արդէն անհնար էր հրատարակել այդ գործը, — ինչ որ կ'ընդունի նոյն ինքն Արեւիկան, որուն կարծիքով մեր նախնեաց հին գրարարով ու նոյն իսկ միջնադարեան ռամկերէնով շարագրուած գործերը, ինչպէս եւ բառարաններ ու լեզուաբանական աշխատութիւններ, պէտք է դասական ուղղագրութեամբ տպուի ու միայն նոր արտադրուած գործերը՝ նոր ուղղագրութեամբ: Ասիկա — անգամ մը եւս նկատել տանք — կը հաստատէ թէ մեր դասական — այսինքն ճիշդ — ուղղագրութիւնը պարզել ուղելով (այսինքն մեքենական անհարազատ ու անճիշդ ուղղագրութիւն մը անոր տեղ դնելով) փոխանակ Հայաստանի նոր սերունդին յիշողութեան ճիշդ մը խնայելու՝ անոր երկու ուղղագրութիւն սորվեցնելու հարկին մէջ են այսօր: Յուսանք որ շատ պիտի շուշանայ այլեւս այն բողբոջ ուր Հայաստանի վարչական ու մտաւորական ղեկավարները վճռական քայլ մը պիտի առնեն այս շարաքաստիկ նոր ուղղագրութեան փորձանքին հայ ժողովուրդն ազատելու համար:

Հայաստանի երաժշտական նոր հրատարակիչներէն՝ ստացայ նաեւ առաջին պրակը Կոմիտաս Վարդապետի հաւաքած ու դաշնակած երգերու մեծ ժողովածուի մը, զոր Պետհրատի գեղարուեստական բաժինը որոշած է հրատարակել: Գեղատիպ հատոր մըն է, ուր ամփոփուած են տասնչորս «մեներգներ, դաշնամուրի նուագակցութեամբ», քաղուած Հայ Քնարէն, «Հայ Գեղջուկ երգեր»էն, եւ Փարիզի Կոմիտասեան Յանձնախումբի ի լոյս ընծայած անտիպներու հինգ տետրերէն: Հատորին սկիզբը դրուած է Կոմիտասի դիմանկարը, զծագրութիւն Տաճատ Խաչմանքեանի: Յանկալի էր որ հրատարակիչները հատորին կցած ըլլային զէթ հակիրճ ներածութիւն մը, ուր յիշատակէին իւրաքանչիւր երգի նախորդ այս կամ այն հրատարակութենէն քաղուած ըլլալը: Այդ մանրամասնութիւնները կը գտնենք՝ կարգ մը լուսարանութեանց հետ

մէկտեղ՝ ընդարձակ յօդուածի մը մէջ («Պորհ Հայաստանի երաժշտական հրատարակութիւնները 1932-33 թ.ի սկզբնաշրջանում»), զոր «Պորհրդային Արուեստ» ամսագիրը իր նոյնմբերի թիւին մէջ հրատարակած է եւ ուր Ռուբէն Թէրլեմէզեան շատ շահեկան համեմատութիւններ կ'ընէ այդ ժողովրդական երգերէն ու մանց նախնական ձեւին (ինչպէս ան կ'երևայ ժողովուրդին բերնէն Կոմիտասի հաւաքած ու նոյնութեամբ ձայնագրած եղանակներու հաւաքածուին մէջ զոր ի լոյս ընծայեց Սոյ. Մեղիքեան) եւ Կոմիտասի դաշնակումէն յետոյ՝ (մերթ նոյն եղանակը թէ՛ մեներգի եւ թէ՛ խմբերգի համար) եղանակին իսկ մշակուած ու յղուած ձեւին միջեւ, յղուած բայց իր հոսթեան մէջ հարազատ մնացած:

***

Պ.Երուանդ Աղաթօն հրատարակեր է զբրքոյկ մը, «Գործնական Հողագործութիւն, Յորենի մշակութիւն» տիտղոսով, շարադրուած՝ արտասահմանի գանազան մեր գտնութիւններուն մէջ երկրագործութեամբ զբաղող ազգակիցներուն օգտակար ըլլալու նպատակով: Հեղինակը արդիական հողագիտութեան իր հմտութենէն եւ իր անձնական բազմամեայ փորձարկութիւններէն ուզած է բաժին հանել իր հողագործ ազգակիցներուն, տալով անոնց՝ պարզ ու գործնական ոճով մը՝ շարք մը ծանօթութիւններ ու խրատներ այդ հին ու միշտ նոր արհեստի մասին, որ ամենէն բարեբարն է արհեստներուն: Ինչպէս իր նախորդ հատորը, հեղինակը որոշած է այս հատորն ալ ձրի դրկել ամէն հայ հողագործի որ ուզէ անկից օրինակ մ'ունենալ: Իր յոռաշարանին մէջ, Պ.Աղաթօն կոչ կ'ուզէ իր բոլոր ընթերցողներուն՝ անդամ դրուիլ Բարեգործական Ընդհ. Միութեան, որուն հիմնադիր եղած է Պօղոս Նուպար Փաշա եւ թելադրիչներէն ու նախաձեռնարկներէն մին՝ ինք իսկ: Հատորը որ կը ներկայացնէ կարեւոր ճիշդ մը՝ ծանրօրէն հիւանդ մարդու մը կողմէ յանձն

անուամբ, եւ կը պարունակէ մեր հողագործ հայրենակիցներուն ծառայութիւն մատուցանող բազմաթիւ գիտելիքներ, սրտաշարժ ու գովելի աշխատութիւն մըն է :

Բայց ինչո՞ւ հեղինակը, յառաջաբանին մէջ այս գրքին որ գրականութեան հետ կապ չունի, քար մը կը նետէ Գրականութեան, ըսելով « Վէպ մը, սոման մը գրել կամ թարգմանել շատ դիւրին է, բայց արհեստի մը վերաբերեալ կատարեալ աշխատութիւն մը գլուխ հանել շատ դժուար է : Ընթացիկ գրականութիւնը « ժամանց » չէ, « զարդ » չէ, ինչպէս սոմանք կը կարծեն. ամենէն խորունկ, բարդ ու դժուար գործն է լաւ վէպ մը կամ լաւ քերթուած մը գրելը, կամ նոյն իսկ թարգմանելը : Գրականութիւնը հողին ու մտքին հացը կուտայ, ինչպէս երկրագործութիւնը՝ մարմնոյն : Ան մեծագոյնն է արհեստներուն : Ինչո՞ւ զուր տեղ անոր հանդէպ ապերախտ դիրք բռնել :

Պարտաճեան եղբայրները հրատարակած են իրենց Կեանք եւ Արուեստ գրական տարեգրքին չորրորդ հատորը (1934), որ լի է շահեկան նորութիւններով ինչպէս էին առաջին երեք հատորները : Հոն կը գտնենք Վարուժանէն, Ռուբէն Զարգարեանէն, Ալիաթանէն, Տիգրան Զօկիւրեանէն անտիպ էջեր (քերթուած կամ նամակ), Եղիայի, Զօհրապի ձեռագիրներու փախ-սխալիչներ, Վահրամ Թաթուլի, Արմէն Սեւանի տաղեր, ուժեղ քերթուած մը՝ Հրաչ Զարգարեանի, որ Անդրանիկին հերոսական ու շարտանջ կեանքէն դրուագ մը կ'երգէ եւ որ կը թուի հատուած մը մեծ Հայուն սպրած գիւցազներգութիւնը քերթողարար արտայայտող գործէ մը : Հոն կը գտնենք նաեւ՝ հանգուցեալ տօքթ. Գրիգոր Գաւիթեանի՝ որ ա՛յնքան ուղղամիտ ու վեհօգի հանրային գործիչ մը եղաւ՝ կենսագրութիւնը, Փայլակ Սա-

նասարի ձեռքով շարադրուած, Այնշիթայի տեսութիւնը բացատրող ընդարձակ ու յստակ ուսումնասիրութիւն մը ողբացեալ Մ. Տէրպետեանի, եւլն եւլն : Հատորը զարդարուած է պատկերներով (անձնաւորութեանց լուսանկարներ, հայ եւ օտար գեղարուեստական գործերու վերարտադրութիւններ, եւլն.) :

Պէտք է յիշատակել նաեւ՝ նոր հրատար-

ակութեանց մէջ՝ Պուլսոյ Ազգ. Հիւանդանոցի 1934ի տարեգարձը, պատկերազարդ սիրուն հատոր մը, որուն երկրորդ բաժինը նուիրուած է Թուրք Հանրապետութեան տասնամեակին եւ առաջին բաժինը ժողովածու մըն է գրական, գիտական, գեղարուեստական ընտիր էջերու, ինչպէս Վ. Թէքէեանի գեղեցիկ մէկ հնչեակը Եղիա Տէմիրճիպաշեանի վրայ, Արմենակ Սազըղեանի յօդուածը Սեֆէվեան նկարչութեան մասին, Ստեփան Շահպաղի մէկ նորավէպը, Արսէն Երկաթի «Բանաստեղծական Հաղորդականութիւն» ուսումնասիրութիւնը, Տօքթ. Պ. Մանուկեանի «Ազնուասերում»ը, Արտաշէս Գալիփաքճեանի «1933 տարուան անտեսական գլխաւոր եղելութիւնը եւ անտեսագիտութեան վրիժառութիւնը», եւն :

Վերջին բոլորին ստացայ Հ. Վարդան Հացունիի « Ուղղագրութիւն եւ Առողանութիւն Հայերէնի » ընդարձակ ու կարեւոր գործը, ատոր մասին ըսելիք շատ կայ, անոր համար՝ այս քրոնիկը արդէն շատ ծանրաբեռնուած ըլլալով՝ այդ մեծապէս շահեկան գրքով պիտի դրաղիմ յառաջիկայ թիւի քրոնիկիս մէջ :

Ողբացեալ Յան Կարօի անտիպ եւ սպուած էջերու հաւարածուի մասին, զոր հրատարակած է «Նահատակ Գրադէտներու Բարեկամներ» խմբակցութիւնը եւ զոր ստացայ այս քրոնիկին շարադրութիւնն աւարտելէս յետոյ, պիտի գրեմ նոյնպէս՝ Անտիպի յաջորդ թիւի քրոնիկիս մէջ :

Բագմալեայի Սեպտ. Հոկտ. ի թիւը, որ ամբողջութեամբ նուիրուած է «Յիսուսի Քրիստոսի փրկագործ անօրինութեան ԺԹ. դարադարձին», գրական ու բանասիրական ճոխ հատոր մը կը կազմէ : Քրիստոսի շարժարանքին, մահուան ու յարութեան հրաշապատում գիւցազներգութեան բանաստեղծական ու ստուտածարանական աւուր պատշաճի (ու վարդապետական հմտութեամբ գրուած) մեկնարանութիւններէ յետոյ (Հ. Ե. Փէշիկեանի եւ Հ. Գ. Նահապետեանի), հատորը կը պարունակէ ձեռագիրներէ քաղուած ու միեւնոյն նիւթը երգող անտիպ հին քերթուածներ աւ նկարազարդ հայ ձեռագիրներէ արտատպուած շարք մը պատկերներ ու զարդանկարներ (ինչպէս եւ երոսպցի ինչ ինչ վարպետ արուեստա-

զէտներու կրօնաշունչ գործերու վերարտա-
դրութիւններ), Հ. Վարդան Հացունիի շահե-
կան մէկ յօդուածը «Չարչարանաց նշխարնե-
րը (այսինքն Սաշափայտէն կտորներ) Հայոց
քով» նիւթին վրայ, Ս. Սիլուիայի (չոր-
րորդ դար) «Ուխտադնացութիւն ի Ս. Տեղիս»
գրուածքին թարգմանութիւնը, Ս. Գրիգոր
Նազիանզացիի «Ներքուցեան ի Ս. Սաշն աստ-
ուածքնկայ» ճառին գրաբար հին թարգմանու-
թիւնը (որ ցարդ անտիպ կը մնար), Մխիթար
Գօշի «Սրատք հոգեշահք մանկանց Եկեղեցւոյ»
և «Բան խրատական գգուչութեամբ սպասա-
ւորել մարմնոյ և արեան Տեան» տիտղոսնե-
րով երկու անտիպ ճառերը, Հ. Աւետիք Տա-
կանի, Ս. Ղազարու վանքի հմուտ երաժշտա-
ղէտին, կարևոր մէկ յօդուածը պոլսահայ հին
մեծատաղանդ երաժիշտ Պապա Համբարձումի
«Նկայք հաւատացեալք» Աւագ Աւրբաթի Համ-
բարձիի եղանակին վրայ, զոր Համբարձումի
աշակերտած Մխիթարեանները աւանդաբար
պահած ու փոխանցած են իրենց այժմեան յա-
ջորդներուն, յօդուած որուն կցուած է անոր
Ֆրանսերէն ամփոփումը և Պապա Համբար-
ձումի մեղեդիին եւրոպական նօթագրութեամբ
հրատարակութիւնը: Այս հատորին մէջ կը
դտնենք վերջապէս միտաբական բանաստեղ-
ծութիւններ հանդուցեալ Հ. Արսէն Ղազիկեա-
նի, Հ. Վահան Գոյհաննէսեանի, Արսէն Եր-
կաթի, Արամայիս Սրապեանի և Հրաչ Քա-
ջարենցի. այդ բոլոր քերթնական էջերուն
մէջ կան անկեղծ ներշնչումի գեղեցիկ շեշտեր,
բայց ատոնց յաւադոյնն է — ծայրէ ծայր խոր
գգացումով ու ինքնատիպ բնտիր սծով գրուած
— Աղօթքը Հրաչ Քաջարենցի, որ վերջերս
մեր մէջ յայտնուած ամենէն օժտեալ երիտա-
ւարդ բանաստեղծներէն մէկն է:

Բագմալէպի այդ բացասիկ թիւնն քիչ յե-
տոյ երեւցաւ Սիւնի պատկերազարդ մեծածա-
ւայ բացասիկ թիւր (Նոյեմբեր), որ նուիրուած
է Ս. Գալոսիական Ծպարանի հարիւրամեայ
յորելեանին (1833—1933): Այդ թիւն այ ճոխ
հատոր մըն է, որ կը պարունակէ Մեարոյ Ե-
պիսկ. Նշանեանի մէկ մանրամասն ուսումնա-
սիրութիւնը Սպիտական հայ սպարանին հա-
բիւրամեայ պատմութեան վրայ՝ հիմնարկու-
թեան օրերէն մինչև այժմեան բնդարձակուած
ու արդիականացած կացութիւնը, Մկրտիչ Ե-

պիսկ. Աղանունիի մէկ բնդարձակ յօդուածը
այն հին (օտար ու հայ) հեղինակներուն վրայ
որոնց ու է մէկ գործը հրատարակուած է Ե-
րուսողէմի վանքի սպարանին մէջ, Սիւն վար-
դապետի յօդուածը Սիւն ամսագրի հին շրջա-
նի տասերկու տարիներու բովանդակութեան,
խմբագիրներուն և աշխատակիցներուն վրայ:
Այս թիւն մէջ հրատարակուած կը գտնենք
նաև՝ մեր նախնեաց անտիպ մնացած գործե-
րէն՝ Ոսկերեանի «Ետայեայ մեկնութեան»
ոսկեդարեան թարգմանութենէն հատուած-
ներ: Վերջին էջերուն մէջ, խմբագրու-
թիւնը կը ծանուցանէ թէ արդէն հաւաքուած են
Վանքին բոլոր ձեռագիրներուն յիշատակարան-
ները ու մտադիր է գանոնք քանի մը հատորի
մէջ ամփոփել, և արդէն իսկ ներկայ բացա-
ռիկ թիւն մէջ ատոնցմէ քանի մը նմուշներ
տուած է (Ժ. դարէն սկսեալ մինչև ԺԹ. դար,
մէն մի դարէն մէկ մէկ յիշատակարան): Յայտ-
նի է հին ձեռագրական յիշատակարաններուն
հրատարակման կարևորութիւնը մեր պատ-
մութեան անձաօթ մնացած կարգ մը շրջանե-
րու կամ բոպէներու և կամ անձնաւորութեանց
լուսաբանման տեսակէտով, և ուրախատիթ
է իմանալ որ այն միջոցին ուր Գարեգին ար-
քեպ. Յովսէփեան մօտ է հրատարակելու էջմի-
ածնի բազմահարկ ձեռագրաց յիշատակա-
բաններուն ամբողջական ժողովածուն, Երու-
սողէմի վանքն այ, որ էջմիածինէն յետոյ՝ Ս.
Ղազարու հետ՝ հայ ձեռագրաց ամենէն հա-
րուստ հաւաքումն ունի) որոշած է հրատա-
րակել իր ձեռագրաց յիշատակարաններու ժո-
ղովածուն:

Հալէպի Հայոց առաջնորդ Արտաւազդ
Եպիսկ. Սիւրճեան ի յոյս բնծայած է ստուար
հատոր մը «Նկարագիր Օշին թագաւորի ձե-
ռագիր ժամագրքին» (1319.), յատաճարանով
Բարդէն Կաթողիկոսի: Այդ խոշոր ու կարե-
ւոր ձեռագիրը, որուն վրայ հիմնուած է այս
աշխատութիւնը, կը պարունակէ ոչ միայն
ժամագիրքը, այլ և Սողմոս, Շարական և
Տօնացոյց. հաւանօրէն, ինչպէս կը գրէ Արտա-
ւազդ Եպիսկոպոս իր ներածութեան մէջ, այդ
չորս գրքերը ի սկզբան անջատ եղած են ու
«վերջէն ի մի ամփոփուած են՝ կորուստէ փր-
կելու համար»: Սողմոսի և ժամագրքի գրիչն
է Գալոս քահանայ, իսկ Շարակնացին՝ Թո-

րոս քահանայ Հոսովկայեցի. երկուքն ալ այդ գրչութիւնն բրած են հաւանօրէն Գրադարկի վանքին մէջ՝ Օշին թագաւորի հրամանով՝ ԺԳ. դարու սկիզբները: Արտաւագղ Եպիսկ. բազմատամ է այդ շորս գիրքերուն այս ձեւագիր օրինակները տպուած օրինակներուն հետ եւ դտամ է տեղ տեղ տարբերութիւններ, զոր նշանակած է, ու դտամ է մանաւանդ՝ Ծարակնացին մէջ բազմաթիւ շարականներ որ ցարդ տպուած Ծարակնոցներուն մէջ չեն գտնուիր: Հատորը կը պարունակէ նաեւ միեւնոյն ձեւագրախումբին վերջերը կցուած կարեւոր ժամանակագրութիւն մը Հեթում պատմիչի (համառոտ պատմութիւն ժամանակաց, հաւաքեալ ի զանազան պատմութեանց, այսինքն ի հայ, ի փրանկ, ի յուն եւ յասորի գրեմաց, աշխատութեամբ իմոյ ծառայիս Աստուծոյ, Հեքիմոյ տեառն Կուռիկոսոյ, ի քուականիս Հայոց Ձեւ (1296), ինչպէս եւ ստացողներու յիշատակարանները՝ թուով վեց: Վերջին — շահեկան ու յուզիչ — յիշատակարան մը աւելցուցած է Բարզէն Եպիսկոպոսը (այժմ կաթողիկոս) եւ որ է հետեւեալը.

«Ամբրիկայէն մինչեւ Հայկոյ եկայ, անցնելով Կեղրոնական Եւրոպայէն, Եգիպտոսէն եւ Երուսաղէմէն, Պաղեստինի եւ Սուրիոյ ուրիշ քաղաքներէն, անձամբ տեսնելու եւ քննելու համար իմ հայրենագուրկ Ժողովրդեան եւ թիւրաւոր որբերուն վիճակը: 1922 Յունուար 2ին եկայ, եւ գրեթէ երկու ամիս մնացի Հայկոյ, մերայնոց մօտ, որ նոյնպէս տեղահան եղած եկած էին հոս: Տեսայ ողորմելի վիճակը այս ահաւոր գաղթականութեան, բիրաւոր որբոց երամները Երուսաղէմէն, Պէլլուսթէն, Լիբանանէն, մինչեւ Հայկոյ: Մտքի եւ սրտի հողերուս մէջ, ժամանակ տուի եւ քննեցի նաեւ Հայկոյի Ս. Քառասնեցի Մանկանց եկեղեցւոյն ձեւագիրները, որոնց ամէնքն ալ Հայ Ազգին պէս շարաշար հալածուած, կտրատուած, անարգուած: Անոնց մէջ նաեւ այս հաւաքածոյն Սաղմոսի, Ժամագրքի, Մանրուսմունքի, Ծարականի, եւն., որ յատկապէս գրուած է Օշին թագաւորին եւ իր սրղի Լեւոնի համար, 1319ին, Յակոբ քահանայի եւ Հոսովկայցի Թորոսի գրիչներու ձեռքով:

«Ստուգիլ թագաւորի վայել գործ մը: Բայց դօսանալիք ձեռքեր անքաւելի եւ անփոխարին

նելի ոճիրներ գործած են այս ձեւագրին վրայ: Աղաչելով սրտուիրեցի առ որ անկ է, որ այս բոլոր ձեւագիրները գրկեն Երուսաղէմ, Ս. Յակոբայ Մատենագարանը, որ այսպիսի հազարաւոր ձեւագիրներ հաւաքուած են ինչպէս որ մենք Այնթապցիքս գրկեցինք Այնթապի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ ձեւագիրները, ինչ որ սրծած եւ մնացած է ժամանակին մաշիչ ժանիքներէն եւ կործանիչ ու խանդարիչ... մոլեհանդութենէն: Ստորին լուսանցքներու վրայ եւ նշանակեցի մատիտով կ'ըստմարնեմք. 1014 էջ է արդի վիճակին մէջ:

1923 Փետր. 28. Դշ. Հայկոյ

Բարզէն Եպիսկոպոս

Արտաւագղ Եպիսկոպոսի այս հրատարակութիւնը Հայ բանասիրութեան մատուցուած նշանակելի ծառայութիւն մըն է:

Արսիկանի անյայտացման առեղծուածք եւ փրօփ. Ն. Աղսնց — Պ. Ս. Վրացեանի վերջերս հիմնած Վէմ Երկամսեայ հանդէսին առաջին թիւին մէջ, փրօփ. Ն. Աղսնց, քննութեան ենթարկելով Ակսել Բակունցի գրքոյկը ուր Արսիկանի խորհրդաւոր վախճանը նոր տեսութեամբ մը լուսարանել ջանացած է, Բակունցի տեսութիւնը (այսինքն թէ Արսիկան 1848ին Եւրոպայի մէջ բռնկած յեղափոխական շարժումէն գրաւուելով Տաճկաստան անցնելու եւ այդ ճամբով Եւրոպա երթալով այդ շարժման մասնակցիլ ուզած ըլլալու վարկածը) կը դանկ բռնադրօսիկ, անճշմարտանման, «վիպական», եւ կ'ստաջարկէ (եթէ ոչ իրր սրտակի ապացուցուած, գէթ իրր հաւանական) ուրիշ նոր բացատրութիւն մը, այն թէ Երեւանի տեղական ոսու երկու պաշտօնատարներ, գաւառապետն ու ոստիկանագետը, եղած ըլլան Արսիկանը անյայտացնողները: Այս բացատրութիւնն ալ ճիշդ չէ: Արսիկանի նուիրուած ուսումնասիրութեանս մէջ (Աւստիլիս, 1889, հիմնուելով մեծ գրագէտին ժամանակակից Ստեփաննոս Նազարեանցի յայտնած կարծիքին եւ Արսիկանի իսկ նկարագրին ու կեանքի վերջին շրջանի շատ մը գիծերուն վրայ, կը գրէի. «... կարծոյնք եղան թէ (ոսու) կատապարտութիւնը Արսիկանը վրտանդաւոր գործիչ մը նկատելով, անհետացուցած էր զայն: Արսիկանի մահուն այդ բա-

ցատրութիւնը, որ տարածուած է մասնաւորապէս թրքահայոց մէջ, անտարակոյս սխալ է. սուս կառավարութիւնը այդ շրջանին՝ Հայերը սիրաշահելու ետեւէ էր ու երբէք մտքէն պիտի չանցընէր անյայտացնել մարդ մը որուն ուղղակի համակրութիւն ցուցուցած է միշտ եւ որ արդէն անվնաս էր իրեն համար, որովհետեւ բարոյական վերանորոգիչ մըն էր միայն, ու նոյն իսկ օգտակար, որովհետեւ խանդանանայ ե բարգաւաճի: Վերջերս կարծողներ ալ եղան թէ Արոփեան սպաննուած է Թուրքերէ, որովհետեւ Երեւանի Թուրքերէն մէկուն կնոջը հետ յարարերութիւն ունեցած ըլլալն իմացուած է: Ասիկա ձրի ենթադրութիւն մըն է, շատ մը տարակուսական մանրամասնութեանց վրայ հաստատուած: Եւս կ'ուզէի որ այս մեկնութիւնը վերջնապէս ջնջուէր, որովհետեւ Արոփեանի կեանքին ամբողջ հոյակապ միութիւն անեցող գոյնը պիտի աւրուէր, պիտի գոհեանար այդ անխնայ փախճանով: Ամենէն հաւանականը այն է, — ե իրեն ժամանակակից Ա. Նազարեանցն ալ այդ մեկնութեան կը յանդի, — որ Արոփեան, իր անյայտ ու վիթխարի տենչանքներուն տակ ճգնուած, արիտութեան ու նախապաշարման մէջ թաթխուած ամբողջ ազգ մը միմիակ բազուկով մը վերանորոգելու ճիգէն ջախջախուած, իր փորձերուն գէժ էլլող արդեւորէն վհատուած, հայրենասիրական միտաբանութեան տաղանակի մը մէջ՝ դացած վերջ տուած ըլլալ իր կեանքին, խորխորատի մը մէջ, կամ նոյն իսկ Զանգի գետին մէջ զոր անմահացուցած էր իր ամենէն կրակոտ էջերով: Իր ամբողջ կեանքին ջգային բնթացքը, իր վերջին օրերուն միմիկ զիրար պարտութիւնը եւ կասկածելի առանձնացումները, այդ բացատրութիւնը կը հաստատեն: Եւ այդ ցուազգին ու մտեմ վախճանը ամենէն տրամաբանական ու ներդաշնակ աւարտումը կ'ըլլայ սեւեռուած դադարարին հիւանդութեամբը շարունակաբար ցնցուած այդ արտասովոր կեանքին»: Այս է ճշգրտոյն բացատրութիւնը Արոփեանի անյայտացման, եւ այդ բացատրութիւնը, Աշոտ Յովհաննիսեան՝ այս հարցը (ինչպէս եւ Արոփեանի ամբողջ կեանքը, նկատարին ու գործը) հոյակապօրէն լուսարա-

նող ու նիւթը գրեթէ սպասող իր մեծարժէք գրքով վերջնապէս ապացուցած է: Ազոնց ինքն ալ կ'ընդունի որ սուս բարձրագոյն իշխանութիւնը Արոփեանի պէս սուսաւէր գործիչ մը Սիւլիբ գրեթէ մտքէն չէր կրնար անցուցած ըլլալ: Տեղական երկու սուս պաշտօնատարներու կողմէ Արոփեանի հանդէպ շարակամ վերաբերմունքը՝ զոր շահեկան նկատողութիւններով ի վեր կը հանէ Ազոնց (եւ որ թեւեւ Արոփեանի նախանձոտ հայրենակիցներէն ոմանց բուրժուանց արդիւնքն էր) տարր մը եւս կուսկոյնէ այն բազմաթիւ ծանօթ իրողութեանց որ Արոփեանը յուսահատութեան ու կեանքէ զգուանքի մղեցին, բայց չի կրնար մեղսանիլ այն եզրակացութեան թէ այդ պաշտօնատարները Արոփեանը իրենք իսկ սպաննել տուած ըլլան: Եթէ Ազոնց տեսած ըլլար Աշոտ Յովհաննիսեանի գիրքը, այդ յօդուածը ապահովապէս պիտի չգրէր կամ գէթ այդ ձևով պիտի չգրէր:

Բազմալեզայի նորագոյն թիւին «Հանդիսից Հանդէս»ին մէջ, Հ. Փէշիկեան, Անահիտի վերջին թիւին քանի մը տող նուիրելով, նորէն թեթեւ մը կ'անդրադարձնայ մեր ունեցած բանավէճին, իր գիտողութիւններէն միմիայն մին կրկնելով, զայն այս անգամ՝ աւելի մեղմ բայց դարձեալ սխալ ձևով՝ գնելով անձանօթ «գրագէտ»ի մը բերանը: Այս վերջինը կ'ըսէ եղբ' «Շտապ եզրակացութիւններ տալը Զօպանեանի բացատրական գիծերէն մէկն է, նա շուտ կ'ոգևորուի եւ շատ անհանձնելի կը շտալէ փոքրիկ գրչակներու մասին»: Այո՛, եւս կը սիրեմ նոր յայտնուող, յուսատու սկսնակներ՝ որոնց մէջ կը նկատեմ ինքնատիպ տաղանդ եւ անկեղծ ներշնչում՝ լոյսի մէջ գնել, խրախուսել. բայց ոչ մէկ «գրչակի» անհանձնելի չեմ շտալում. կը կարծեմ նոր յայտնուող ուժերու գնահատմանց մէջ ցարդ սխալած չըլլալ, սկեսալ Թուրքէն Զարդարեանէն, Թէքէեանէն, Վահան Մանուէլեանէն, Աղեքսանդր Շարեանէն, Սիամանթօնէն, Վարուժանէն, Օր. Զապէլ Յովհաննիսեանէն (յետոյ Տիկին Զ. Նասայեան), Աւետիք Իդահակեանէն, եւս, մինչեւ այս վերջերս ի յայտ եկած նորերը (Ն. Պէշիկթաշեան, Շահուր, Արբունի, Զարոյեան, Սարաֆեան, Հ. Վահան Յովհաննիսեան, Թորոս Ազատեան, Հրաչ Բաջարեանց, Զարեան,

Նորինց, Մահարի, Արագան, Էւն, ու անոնք իսկ որ Անահիտի այս նոր շրջանի թիւերուն մէջ երեւան եկան՝ Վարուժնակ, Սարգիս Մեհ- Էան (Վահէ Վահեան), Յ. Կոստանեան, Սեմա, Մանուշեան, Էւն, որոնց վրայ եւս կ'աւելնան՝ ներկայ թիւին մէջ յայտնուող Էրկու ուշա- գրու ուժեր, զմայլելի խորհող-քնարերգու Գրիգոր Կիւլեանը եւ ջղուտ քերթող Կ. Փօլա- Էանը: Իրական բանաստեղծութիւնն ըմբռնող մը ասոնք «Կրչակ» կոչել չի կրնար մտքէն անցընել:

Իսկ երբ Հ. Փէշիկեան կը գրէ՝ «Զօպան- Էան չի հանդուրժէր քննադատութիւններ եւ ե- ղած պարագային կը ցաւինք որ երբեմն գիտէ գիմացինը մրտեի», կը ժպտիմ ու կ'անցնիմ: Լուրջ, բարեմիտ ու հիմնուոր քննադատութիւ- նը՝ իմ արտադրութեանցս մասին, ոչ միայն չի նեղեր զիս, այլ հաճոյք կը պատճառէ ին- ծի. թեթեւ ու հարեւանցի կամ չարամիտ խճրճանքն է որ չեմ սիրեր. ասոր համար սա- կայն՝ չեմ մրտտեր խճրճողը, այլ զայն ցոյց կուտամ իր բուն գոյնովը:

Օրինակի համար, Պ. Վրացեան իր Վեմին երկրորդ թիւին մէջ Անահիտի նոր շրջանի շորս տարիներու ամբողջական հաւաքածուին նուի- րելով 20-30 տող, զիս իրապէս «մրտտելու» ձգտող ապիկար ու ծիծաղելի քանի մը տողե- րէ յետոյ, սա լակոնական վճիռը կ'արձակէ, «Զօպանեանցութիւն չի լինի եթէ ասեմք թէ Ա- նահիտի նոր շրջանում՝ Ա. Զօպանեան գրելիք ոչ մի գրական արժէք չի տւել հայ մտածման եւ արուեստին...»: Յաջորդ պարբերութեան մէջ, Պ. Վրացեան իրր բացատրութիւն կը յի- շատակէ միմիայն Ա. Սաղրեանի «Կ. Պոլսոյ Հայ Ոսկերչութիւնը» եւ «Հայկական Գորգե- րը», Յ. Քիւրտեանի «Հայ-Արար Գեղարուես- տական Յարարերութիւնները», Շելլիի Պրամէ- քէին թարգմանութիւնը զոր Անտոնեան կա- տարեց իմ խնդրանքովս... Արդ, այս արդա- րեւ արժէքաւոր աշխատութիւններէն զատ, Ա- նահիտի շորս տարուան թիւերուն մէջ այնքան ուրիշ շահեկան բաներ երեւցան (կ'ակնարկեմ աշխատակիցներուս արտադրութեանց), որ ե- թէ Պ. Վրացեան զանոնք ուշադրութեամբ կարդացած եւ ըմբռնած ըլլար, իր միտքն ու ճաշակը, իրենց ողբալի խաղութիւնը հաւանօ- րէն քիչ մը թօթիկելով, որոշ չափով զարգա-

ցած, նրբացած պիտի ըլլային: Հիմայ, երբ այսպիսի խճրճանքներու (որ քննադատութիւն ըլլայլէ հետո են) հանդէպ, ելլեմ բնւթ թէ Պ. Վրացեան Բէնօտացի մըն է որ «չի գիտեր նուշս ի՞նչ է», «մրտա՞ծ» կ'ըլլամ այդ պարո- նը, թէ պարզապէս զատն ճշմարտութիւն մը արձանագրած:

Օտար լեզուով գրող հայ հեղինակներ. — Տիկին Յակոբ Անտոնեան հրատարակեց վեր- ջերս, Փարիզի մէջ, «Ժանին Մէյ» կեղծանու- նով, իր երկրորդ վէպը, *Emeraude* (Զրմ- րուխաներ), որ՝ ինչպէս իր առաջին գործը, հոգեբանական նուրբ վերլուծման եւ վճիռ ու կենդանի ոճի զմայլելի արտադրութիւն մըն է եւ որ՝ *Revue Hebdomadaire* ի մէջ երեւալէ յետոյ՝ հատորով հազիւ լոյս տե- սած՝ ամենամեծ յաջողութիւն գտաւ: Ոչ մի- այն բազմաթիւ ծանօթ քննադատներ անոր նուիրեցին ամենաբարձր գովեստներով լի յող- ուածներ, — ոմանք՝ հեղինակուհւոյն լուսա- ներկարն ալ հրատարակելով, ու շատերը յիշա- տակելով անոր հայկական ծագումը, — այլ եւ *Sélection Sequana* փարիզեան գրական կազմակերպութեան կողմէ ընդունուեցաւ իրր «ամուսան գիրքը»՝ գրուատալից յայտարարու- թեամբ մը, ու նաեւ ամերիկացի գրասէրներու հաստատած «Ֆրանսական Գրքի Ակումբ» ի ժիւրիին կողմէ, որուն անդամ են Ֆիրմէն Ռոզ, Ռընէ Մորուս, կոմսուհի ար Շամպրէօն, Էլիւ- նոյնպէս բնարուեցաւ իրր ամսուան լուսա- գոյն Փրանսերէն վէպը:

Տիկին Անտոնեան արդէն իսկ միջազգային համբաւի տիրացած վիպասանուհի մըն է, որ դեռ շատ մը գեղեցիկ գործեր պիտի տայ ան- շուշտ եւ մնայուն ու շքեղ անուն մը պիտի թո- զու համաշխարհային գրականութեան մէջ: Կը յուսանք որ օր մը իրմէ պիտի ուժեւանք խորունկ ու յուզիչ վէպ մը՝ հայկական կեանք- քէ, հայկական մեծ տոսամէն, ներշնչուած, կամ գէթ անոր հետ կապ ունեցող:

Ուրիշ Հայուհի մը որ տարիներէ ի վեր ծանօթ է Ֆրանսական բնարանին՝ իրր հայագ- րի Ֆրանսարարրատ գրող, տիկին Իսկուհի Մինաս, քանի մը ամիս առաջ ի լոյս բնծայեց նոր գիրք մը, Լէ Ռաս Փիլէտ տիտղոսով որ հա- տաքածու մըն է Արեւելքի, Յունաստանի, Ի-

ապրիոյ կեանքէն դրուալներ ու ախարներ պատկերացնող նորավէպերու : Տիկին Մինաս Ակնէն սերած չին գրասէլը ընտանիքի մը կը պատկանի, որով էլ յաճ էն Սեպուհ սէլ Մինասեան, Վենեաիկի Մուրատ - Ռափայէլեան վարժարանի աշակերտ, եւ որ արտադրած է բանաստեղծութիւններ, վէպեր ու թարգմանութիւններ՝ անտիպ մնացած, Կամիտաս սէլ յ որ Փրանսերէն լեզուով սոմանթիկ ներշնչմամբ շահեկան բանաստեղծութիւններ գրած է, եւ ժան Մինասեան, որ Պոլիս Փրանսերէն կրտսմսեայ հանգէս մը կը հրատարակէր, թարգմանած է վարուժանի Հարմը եւ ուրիշ հայհական քերթուածներ, ու Փարիզի մէջ հրատարակած է քանի մը Փրանսերէն գրքոյկներ (Սուլթան Մահմուտի Փրանսացի մէկ կնոջ վրայ, իր արեւակից Կամիտաս սէլ յի մասին), եւ կ'աշխատակցի Փրանսական մէկ քանի հանգէսներու (Բրվիլի Էպտուստէն, Էւն) : Լէ Րաս Ֆիէն հատորէն առաջ, Տիկին Մինաս ի լոյս բնծայած է Փարիզ՝ Ֆիկիէն եւ Էրնէսթ Էրուստաներուն միջոցով՝ շարք մը հուսաբաժուներ (Ֆլոս արքիթ, Վուս սան լա Նիւի, Քլէր օպսէիւր ա'իւրալի, Լա Վի Էնրանս, Սանկլո, Փեոլ Վէնիսիէն, որ կը պարունակեն արձակ բանաստեղծութիւններ՝ փափուկ ու թրթռուն զգայնութեամբ մը սողորուն, Վիվրը... , Սը Բի Սեօր, Նուվէլ Է Քոնր, պատմուածքներ, ուր, ինչպէս եւ վերջին Էրեւցած հատորին մէջ, արտայայտուած գլխաւոր զգացումը՝ սիրոյ զգացումն է, արեւելեան խոր հեշտաւորութեամբ սպրտած ու արեւմտեան յատակ ու ներգաշնակ արուեստով թարգմանուած : Տիկին Մինասի գրքերը զնահատուած են փարիզեան բնագոյտութեանն. անոնց նուիրուած ներբողալից սողերէն հոս թարգմանաբար կը յիշատակեմ մէկ քանին. «Արդէն զարմացումով կարգացած էինք ուրիշ քերթուածներ այս եղական, ճոխ ու հրայրբոս բանաստեղծին, որ Արեւելքէն կուգայ միւսեայն ճամբով որով մեզի եկան Անտրէ Շէնիէ եւ Աննա ար Նոսյլ : Քլէր-օպսէիւր (Լուսաստուերներ) հատորը կը շարունակէ գմայլելի զգայնութեան մը - եւ շատ անձնական արուեստի մը յայտնաբերումը : Տիկին Մինասի արձակը նոր լեզու մըն է, որ ստանաւորին կ'արեւակցի նորը ու կարծես հալած շարականու-

թեամբ մը, Էրանդալից Էրաժ շուսթեամբ մը, եւ որ, աւելի լաւ քան ստանաւորը, կը յաջողորտայայտել ինչ որ յուզումներն մէջ գեո շատ անորոշ է կշուսթեանց բանտին մէջ փակուելու համար (Լը ժուրնալ տիւ Փէօիլ) . — «Իր քերթուածներուն մէջ, Տիկին Իսկուհի Մինաս կը պարզ պատկերներու հազուագիւտ շքեղութիւն մը, եւ այդ բոլոր բնանկարները զոր սէրը աւելի եւս կը զեղեցիկացնէ, զմայլելի պատկերներ են» : (Միներվա) — «...բանաստեղծական արձակներ՝ լայն շարժումով մը, հրախոս գոյնով մը : Իտալիան, տեսնուած՝ Արեւելուհիի մը կողմէ զոր զասական Էրկիրը նուաճած է » (Քանտիլո) :

Փրոֆ. Կ. Սարաֆեան, Քայիֆօրնիոյ Համալսարաններէն մէկուն մէջ դասախօս, եւ որ քանի մը տարի առաջ անդլիերէն հմտալից հատոր մը հրատարակեց հայ ժողովուրդի հին ու նոր ստեղծներու մէջ կատարած կրթական գործին վրայ, — հատոր որ մեր ցեղի քաղաքակրթական յատկութեանց մասին գրական փրփականտի դովելի ճիգ մըն էր, — քիչ օր առաջ ի լոյս է բնծայել անդլիերէն նոր հատոր մը «Ֆրէնչ Էսալքէշընըլ թէօրիսթս» (Ֆրանսացի զատարակչական տեսարաններ) տիտղոսով եւ որ կը բաղկանայ չորս զեղեցիկ ուսումնասիրութիւններէ Ռասլէի, Մանթէնի, Ֆէնլոնի եւ Ռուսօի զատարակութեան հարցի մասին բանաձեւած տեսութիւններն ամփոփող եւ մեկնաբանող :

Հայացել Փրանսարարբառ գրողներուն մէջ՝ Շարլ-Տիրան Թէքէեան ծանօթ է արդէն իր հրատարակած քանի մը արժէքաւոր գրքոյկներով. վերջերս ան ի լոյս բնծայեց տարակի մը ձեւով՝ մանրակրկիտ ու հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն մը հայալլի «Արմենի» ընտանիքին վրայ որ ԺԷ. եւ ԺԸ. դարերուն նշանաւոր անձնաւորութիւններ տուած է Մարսէլլի եւ որուն անունով կոչուած են այդ քաղաքին մէկ քանի փողոցները :

Օտար գրողներ հայ կեանքի ու մշակոյթի մասին. — Ստացայ Թօրինոյէն, Էրիտասարդ իտալացի բանաստեղծ Բենցօ Փեճճանիէն, Փափիտ հրատարակուող *Il Boccadoro* գրական ամսաթերթին Հոկտեմբերի թիւը, ուր լոյս տեսած է այս բանաստեղծին ջերմ հիացմամբ սողորուած մէկ յօդուածը Գանիէլ Վա-

բուժանի մասին. յօդուածին կցուած է տաղա-
 շարեալ թարգմանութիւն մը Հացիին երգը
 հաւաքածուն վեց քերթուածներու: Բենջօ
 Փեժմանի ամիսներ առաջ ինծի զիմած էր նա-
 մակով մը, յայտնելով թէ մտադիր է իտալա-
 կան տաղաշարեալ թարգմանութիւն մը շարա-
 գրել Հացի երգին արձակ բառական թարգ-
 մանութեան մը վրայէն (զոր հայրենակից մը
 իրեն համար կատարած է, և խնդրելով որ
 վարուժանի կեանքին ու դարձին վրայ իրեն
 տեղեկութիւններ տամ. փութացի զրկել իրեն
 բառական մանրամասն ծանօթագրութիւն մը ող-
 բացեալ մեծ բանաստեղծին կեանքին, մահուան
 ու դարձին վրայ: Կ'իմանամ Փեժմանի նոր մէկ
 նամակէն թէ իր թարգմանութիւնը պարունա-
 կող հատորը լոյս պիտի տեսնէ՝ իտալական
 Քարուպոս հրատարակչական մեծ տան միջո-
 ցով՝ քանի մը ամսէն: Իբր նախաճաշակ՝ իր այս
 թարգմանուած կտորնէն մաս մը հրատարակեր
 է ձեռնօրէն Լէ Օփերէ Է ի ձորնի կարեւոր
 հանդէսին մէջ և մաս մը Թօրինոյի «Affarino-
 ro»ին մէջ, հակիրճ նախաբանով մը, որ ամ-
 փոփումն ըլլալու է հատորին սկիզբը գրած իր
 ներածութեան և սրմէ կը քաղեմ հետեւեալ
 տողերը, ուր եթէ վարուժանի զործերուն ու-
 րակումը մէկ երկու կէտի վրայ անճիշտ
 է, անոր տաղանդին հանդէպ արտա-
 յայտուած հիացումը խոր է և սրտազին:
 «Քիչ անգամ մ'ողորմուրդի մը վիշտը սնուցած
 է բանաստեղծութիւնը այնքան բարձր հրայր-
 քով մը, ինչքան որ կը զգանք ատոր հոտումը
 հայ սրտի մայր երակին մէջ: Այդ արուեստին
 քնարերգութիւնը, որ լատինական զծեր և ա-
 բելեյկան թոյրեր ունի, մշտապէս մղուած է
 երկրաւոր յուսահատութենէ մը, որ ինքզինքը
 կը մեղմացնէ յոյսով մը որ միշտ քրիստոնէա-
 կան է... Գանիէյ վարուժան այսօր կը հա-
 մարուի մեծագոյններէն մին անոնց մէջէն ու-
 րոնցմով կը պարծի հայ նոր սերունդը: Իր ազ-
 գին ու քննադատութեան ան յայտնուեցաւ տա-
 ղերու առաջին ժողովածուով մը, Սարսուռ-
 ներ, Յեղին սիրտը հատորով զիւցադներգական
 բարձունքներուն հասաւ, բայց շեքանոս եր-
 գերով յետոյ գահավիժեցաւ ոսկեգօծ հեշտա-
 կանութեան մը մէջ, որ եթէ իր ոտանաւորը կը
 շողացնէ սքանչելի հմայքներով, զայն կը փա-
 կէ հնչականութեան երկնքին և վաղանցուկ
 լոյսերու մէջ՝ զայն արգիլելով խոր ու վեհա-

թուիչ ըլլալէ»:
 «Աքսորուելէ առաջ ան իր Պոլսոյ տան մէջ
 ձգած էր Հացի երգը հաւաքածուն, գրեթէ ա-
 ւարտած վերգիլեան քերթուածիկներ՝ տաք
 ներշնչմամբ, սիրով լի զէպ իր կորսուած
 հայրենի հողը, պարզ ու զեղջկական թոյրերով
 գունաւորուած, բեղմնաւոր ու առողջ երկրա-
 սիրութեամբ մը հիւթաւորուած: Ու մինչ իր
 սրտին վրայ կ'իջնէր Թուրքին անողոք վայրա-
 դութիւնը, ձեռք մը կը պղծէր իր թղթերուն
 սրբավայրը, այնպէս որ Հացի երգին ձեռա-
 գիրը ատեն մը կորսուած կը մնար: Թուրք
 գրաքննութեան հետ կապ ունեցող Հայու մը կը
 պարտինք վերագտումը այդ քերթուածներուն,
 որ կրնան նկատուիլ զորովազին կտակը զոր
 հայ գուսանը թողուցեր է իր հողի եզրայրնե-
 րուն որ հիմայ աշխարհի վրայ ցրուած են,
 բայց արթուն»:

Նայն ատեն ստացայ վիէննայի P a u l
 Zsolnay հրատարակչական տունէն օրինակ մը
 Թրանց վերջիլ աւստրիացի ծանօթ գրագէտին
 Die Vierzig Tage des Mussa Dagh
 «Մուսա-Տաղի Քաստանօրեակը» ախոյստով
 երկհատոր մեծ վէպին: Ընկէլ - Մու-
 սայի հայկական սրտաշարժ զիւցադներգութիւ-
 նը բնդարձակ վէպի մը ձեւով նկարագրող ու
 փաստարանող այդ գործէն կարեւոր հատուածներ
 որ արդէն լոյս տեսած էին «Նայլ Թր. Փրէսէ»ի
 մէջ, թարգմանութեամբ Ետանի՝ երեցան վեր-
 ջերս Յառաջի մէջ, և մեզի այն գաղափարը
 կազմել տուին թէ հայկական առամի այդ սրբա-
 րայի ու հերոսական գրուազը գտեր է յանձին
 այդ գերմանաբարբառ հրեայ մեծատաղանդ
 գրագէտին՝ սրտալից ու պերճախօս երգիչ մը
 և տարփողիչ մը: Գերմաներէնի անգլոտութիւնս
 զժրգագարար զիս անկարող կը կացուցանէ
 կարծիք մը յայտնել գործին ամբողջութեան
 վրայ: Յանկուլի է որ այդ վէպին լիակատար
 հայերէն թարգմանութիւն մը լոյս տեսնէ, —
 ու նաև Փրանսերէն թարգմանութիւն մը, ու-
 րովհետև Փրանսական ազատարար նաւատոր-
 մին զերբ իր վեհանձնութեամբ այդ պատմու-
 թեան մէջ այնքան զեղեցիկ կզու սրբան ձե-
 պէլ-Մուսայի Հայերուն քաջութիւնը, և այդ
 վէպին մէկ թարգմանութիւնը պիտի անշուշտ
 հետաքրքրէ Փրանսական հասարակութիւնը:

Հոս կ'ուզեմ գէթ երկասորով մը յիշատակել նաև պատուական յողուած մը, խորքն յարդանքով ու ջերմ գնահատումով լի, զոր Վենետիկի Լէ Թրէ Վենետիկէ գրական ու գեղարուեստական մեծ ամսագրին մէջ սղարացեալ է. Արսէն Ղազիկեանի անձին ու գործին նուիրած է խալապի բանասէր մը, Ֆետերիքօ Պինակի. (Ե՞րբ Ս. Ղազար պիտի փոխադրուին այդ բազմախոսակ Միսիթարեանին անձինները...):

Հայ արուեստագէտներ օտար միջավայրերու մէջ. — Հայուհի մը, Օր. Մաննիկ Գօրան, վերջերս Իսթպլընի եւ Լոնտոնի մեծագոյն Թատրոններուն բեմին վրայ Սարտուի մէկ խաղէն քաղուած Տիլիամասի թատրերգութեան մարքիզուհի բնորոշ ու զուարճալի դերին մէջ գտեր է արտակարգ յաջողութիւն: Անգլիերէն թերթերը, այդ խաղին նոր բեմագրութեամբ ներկայացման առթիւ, մեծ գովեստներով կը յիշատակեն գլխաւոր դերակատարներու շարքին մէջ Հայագի դերասանուհոյն անունը եւ կ'ըսեն թէ քառասուն տարիէ ի վեր որ այդ խաղը կը ներկայացուի Անգլիոյ մէջ, մարքիզուհի դերը լաւագոյն կերպով կատարող դերասանուհին Հայագի Մաննա Գարինան է եղած:

Լէ-գ-Արքիսք'տ'Օծուախի փարիզեան կրտսմսեան իր վերջին թիւերէն մէկուն մէջ հետեւեալ փաղաքշական տողերը կը նուիրէր Հայ նկարչուհի մը, Օր. Էօթէնի Դերձակեանի, որուն Ֆրանսացի Արուեստագէտներու Սալօնին զրկած մէկ գեղեցիկ պատկերը ի յայտ բերաւ թարմ ու սիրուն տաղանդ մը. « Ֆրանսացի Արուեստագէտներու Սալօնին մէջ աչքիս զարկաւ Էօթէնի Դերձակեանի շատ լաւ մէկ նկարը (կենդանագիր մանկամարդ Պարսկուհիի մը): Գործը, ամբողջն կառուցուած, յատկանշական է, կենդանի, գոյներով գեղեցիկ. ան ունի անկաշկանդ ու համարձակ յորինուածք մը, որ սն է տարակոյս չի թողուր արուեստագիտուհուս թեքնիքական ծանօթութեանց մասին: Էօթէնի Դերձակեան իր նկարչական ուսումն ըստացած է Միւնիխ, Չարդարուեստից Դպրոցին մէջ, ուր երեք տարի մնացած է՝ իբր վարպետ ունենալով Մօրիս Հէյմանը, յետոյ՝ տղաւորապաշտ Ջիմմերմանի նկարչական Ակադեմիային մէջ, իր թեքնիքը կատարելագործած է մասնաւոր հոյանտացի մեծ վարպետներու գոր-

ծերն ուսումնասիրելով: Էօթէնի Դերձակեանի նկարած կենդանագիրները շատ երկիրներու մէջ կը գտնուին, բայց քիչ անգամ ցուցադրած է, որովհետեւ այդ նկարներու սեպհականաւ-

Կենդանագիր մանկամարդ Պարսկուհիի մը նկար Օր. Է. ԷԹԵՆԱԿԵԱՆԻ

ծերը տրամադիր շեն եղած նոյն իսկ ժամանակաւորապէս անոնցմէ բաժնուելու: Սակայն Միւնիխի մէջ ան ցուցադրեց քանի մը գործեր, որոնց մասին քննադատները շատ նպաստաւոր կերպով խօսեցան: Առաջին անգամն ըլլալով է որ այս տարի Օր. Դերձակեան կը մասնակցի Ֆրանսացի Արուեստագէտներու Սալօնին: Իր մանկամարդ Պարսկուհիի մը կենդանագիրը շեշտով լեցուն գործ մըն է որ արժանի է ուշադրութիւն գրաւելու »:

Նոյն հանդէսի միւնտոյն թիւին մէջ, Պ. Ժ. Պերթէ հետեւեալ գնահատականը նուիրած է իր նուրբ տաղանդով քանի մը տարիէ ի վեր արդէն ծանօթ Արայ Պարթեւեանին՝ անոր տրամ վերջին նուագահանդէսին առթիւ. « Հայ

երգահան Արայ Պարթևեան լարական նուագախումբով շատ շահեկան նուագահանդէս մը տուաւ Կալօ սրահին մէջ: Պատուական արուեստագէտներ, մեր նուագահանդէսներու մեծ ընկերակցութեանց սօլիսթներ իրենց աջակցութիւնը բերին, մասնաւորապէս Օր. Լիտի Տէմիրճեան, և ջերմօրէն ծափահարուեցան Մոցարթի, Պախի, Բէյնէթի, Վիվալտիի գործերու, Պարթևեանի ձեռքով նուագախմբային երաժշտութեան վերածուած «Հայկական Մեղիկներու» և նոյն երգահանի անձնական ըստեղծագործութեանց մէջ: Արայ Պարթևեան, Փարիզ եկած 1923ին, Գոնսերվատարին մէջ հետեւած է Հանրի Պալիէի ձայնաօձայնի և ներդաշնակութեան դասընթացքներուն. յետոյ, Սքոլա Գանթօրումի մէջ, փայլուն աշակերտ մը եղաւ Վենսան տ'Էնտիի և հոն խորապէս ուսումնասիրեց շարադրութեան սկզբունքները: Ինքնատիպ արուեստագէտ, իր ներշնչումը, թարմութեամբ ու նկարագրով լի, Ֆրանսական դպրոցին ազդեցութիւնը կրած է. իր «օրբեսթրաֆօն»ը, իր վայելուչ գրուածքը, արդիական են՝ առանց ծայրայեղութեան: Երգահանը՝ իրր աշխատութեան կերպ՝ Ծօրէէն ու Տրպիսիէն անդին չ'անցնիր: Իբր նուագախումբի վարիչ, ինքնիրենը կազմած է ինքզինքը, և իր երաժշտականութիւնը, իր մեծ ըմբռնողութիւնը՝ տիրական տպաւորութիւն մը կը գործեն և իր զեկաւարութեան տակ գրանուող արուեստագէտներէն իրենց բոլոր ուզածը կը ստանան: Վերջին նուագահանդէսին, Պիկկէօլը, Հովը, Օր. Լիտի Տէմիրճեանի կողմէ սրանչէլի կերպով գործադրուած, կրկնուեցան հասարակութեան պահանջով: Արայ Պարթևեանի ինքնապիր շարադրութիւնները ներշնչուած են հայկական բնորոշ ու յաճախ միատիպական մօթիֆներէ. առիկա քիչ ծանօթ կայրուած մըն է, ուր շատ բան կայ քաղերու: Դեռ իր երկրորդ նուագահանդէսն է որ կուտայ Արայ Պարթևեան. հաճոյքով մեր հասարակութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ, իր սկզբնաւորութեան շրջանէն իսկ, այս շատ շահեկան երգահանին վրայ »:

Նոյն թերթին նորագոյն թիւին մէջ Պ. Սրատակ ամբողջ յօդուած մը յատկացուցած է «Հայ Մշակոյթի Օր» ուան հանդէսին, որ տեղի ունեցաւ անցեալ Հոկտեմբերին և որու ամբողջ յայտագիրը կազմուած էր հայ հին և

նոր, ժողովրդական ու դասական երաժշտութեան կտորներէ. մեծ գովեստներով կը գնահատէ Օրբորդ Մ. Բարայեանը, Պ. Պ. Յ. Արգարեանը և Սերժ Սարգիսեանը իբր վար-

ԱՐԱՅ ՊԱՐԹԵՎԵԱՆ

պես արուեստագէտներ, Արայ Պարթևեանը և Գուրգէն Ալեմշահը՝ իբր տաղանդաւոր երգահաններ ու նուագապետներ:

Վարդան Սարգսեան, որ Կոմիտաս վարդապետի արտասահմանեան յուսադոյն աշակերտն է, ինչպէս Սպիրիդոն Մելիքեան Հայաստանի մէջ եղաւ անոր ամենէն հարապատ աշակերտն ու շարունակողը, և որ կոմիտասեան գործին տարածման տարիներէ ի վեր թանկագին նրպատա մը կը բերէ՝ Կոմիտասեան Եանձնախումբին տարով կարեւոր աշխատակցութիւն մը և հայ երաժշտութեան ինստիտուտ համերգներ սարքելով, Մարտիլիոյ մէջ իր նախաձեռնութեամբ հիմնուած «Հայ երաժշտական Միութեան» կազմակերպած վերջին համերգով՝ որ տեղի ունեցաւ իր զեկաւարութեան տակ՝ նոր յաղթանակ մը տանիլ տուաւ հայ կրօնական ու ժողովրդական երգեցողութեան (այնպէս ինչպէս Կոմիտաս դայն դիտացաւ գտել ու դաշնակել): Մարտիլիոյ Ֆրանսական բոլոր թերթերը (Լը Ռատիֆայ, Լը Փրէի Մարսէյէ, Լը Փրէի Փրովանսալ, ևւն) խանդավառ յօ-

դուածներ նուիրած են այս համերգին. անդի պակասը զիս կը ստիպէ այդ յօդուածներէն միայն մէկուն — Լը Փրքի Փրովանսալի — յօդուածին կարեւորագոյն հատուածին թարգմանութիւնը դնել հոս. « Մարտչիի Հայ երաժշտական Միութիւնը երէկ իրիկուն ձայնական եւ դորժական նուագահանգիւս մը կուտար Փրաթ սրահին մէջ, ղեկավարութեան տակ Գ. Վ. Սարգիսեանի, որ Պրիւսէլի Այմենիա բնկերութեան վարիչն է: Միութիւնը իսկոյն ունկնդիր հասարակութեան սիրտը գրաւեց՝ երազի հրաւիրող իր երաժշտութեան քաղցր ու մեղմազանիկ ներդաշնակութեամբ: Այդ երգերուն մէջ կայ յուսաւոր ճառագայթ մը որ մինչև հօդից կը թափանցէ, կարօտադին ու հրայրբոս սիրոյ երգեր, երկնային պայծառութեամբ մը սակեցօծուած շինական երգեր, անզգալիօրէն օրօրող վրդովիչ երգեր: «Հայաստան երկիր դրախտապայր...», Մարտչիի երգչախումբը մեզ հոն փոխադրեց ամբողջ երկու ժամ: Անգերասպահնէն շնորհաւորելը Գ. Սարգիսեանի, անթերիօրէն երաժշտական եւ գծայիլի նշաններէն ի յայտ բերող փայլուն խճրագար, այն վարպետական կերպին համար որով վարեց երգչախումբը »:

Յարելեան Գրիգոր Սիւնիի.— Փիլատել-Փիոյ մէջ կազմուած է յանձնախումբ մը, տունելու համար Գրիգոր Սիւնիի երաժշտական քառասնամեայ գործունէութեան յօրելեանը: Գրիգոր Սիւնի, շատոնց ծանօթ է մեր հասարակութեան իր մեր լուազոյն երաժիշտներէն մին. Կովկասի մէջ սկսած է, Կոմիտաս վարպետէն քիչ յետոյ, եւ անոր դժած ուղղութեան հետեւելով, իր երաժշտական գործունէութիւնը. հաւաքած ու դաշնակած է՝ իրեն յատուկ սնով մը՝ որոշ շարք մը հայ ժողովրդական երգեր, յօրինած է ինքնաստեղծ երաժշտական էջեր՝ երգի ու նուագի համար: Պատերազմէն յետոյ, ան ատեն մը մնաց Պոլիս, յետոյ դնաց Ամերիկա ուր հաստատուած է տարիներէ ի վեր եւ շարունակած է արտադրել բազմաթիւ գործեր, որ մեծ մասամբ անտիպ կը մնան: Այս վերջին շրջանին, ան տողորուեցաւ խորհրդային արուեստի ոգւով, ու իր արտայայտութեանց մէջ այդ յեղափոխական-բնկերութեան ոգին է, որ ուզած է արտայայտել: Յանձնախումբը մեզի գրկած է յայտա-

բարութիւն մը, ուր կ'ըսէ՝ «Գրիգոր Սիւնի իր ամբողջ կեանքը նուիրած է հայ ժողովրդական երաժշտութեան, ինչպէս նաեւ իր սեպհական ստեղծագործութիւններով հարստացուցած է մեր երաժշտական գրականութիւնը: Ան հաւաքած ու վարպետօրէն դաշնակած է ժողովրդական բազմաթիւ երգեր, եւ ժողովրդական մօթիվներով յօրինած է օփերաներ, օփերէթներ, սամաններ եւ յեղափոխական երգեր, որոնք կը լսուին ամէն տեղ ուր համայնք մը կ'ապրի: Տաղանդաւոր վարպետը վերջին տարիները իր երաժշտութիւնը տուած է աշխատաւորութեան դատին... Հայ ժողովուրդը իր պարտականութիւնն է որ կատարած պիտի ըլլայ արժանաւորապէս տօնելով սիրուած երաժշտագէտին յօրելեանը: Խ. Հայաստանի արուեստի մարմիններուն ալ բաղձանքն է որ բազմաշխատ վարպետին արուի ժողովրդական յարգանքի այս արտայայտութիւնը համահայկական ծաւալով»:

Յանձնախումբին ատենապետն է Կ. Սիտալ, բարտուղարը՝ Յակոբ Գուլամմեան, զանձապահը՝ Տիկին Լիւսի Ազիլեան, Փինանսական բարտուղարը՝ Յովհաննէս Հիւսեան:

Պէտք է որ այդ տաղանդաւոր հայ երաժշտին մեր ժողովուրդը միահամուռ յարգանքի մը արտայայտութիւնն ընծայէ, եւ տայ անոր միջոցներ իր անտիպ գործերը հրատարակելու:

«Հայ Տնտեսական Կեդրոնը».— Նշանակալից ու կարեւոր իրողութիւն մըն է Փարիզի մէջ «Հայ Տնտեսական Կեդրոն»ի մը կազմութիւնը: Գաղափարն ունեցողը եւ՝ օգնութեամբ ժիւսթէն Կոտարի եւ հանդուցեալ ժօրժ Լէկի եւ Հանրի Լորէնի՝ անոր կազմակերպութեան նախաձեռնութիւնն առնողը՝ Պ. Չատիկ Խանգատեանն է: Նպատակն է Ֆրանսայի եւ Սուրիոյ հայ առևտրականներու միջև համագործակցութիւն մը ստեղծել, նաեւ այդ Կեդրոնին ու այլ եւ այլ զապութներու հայ առևտրականներու միջև կապ հաստատել, Փրանսական սպրանքներուն տարածման նպատակ եւ Փարիզի Ֆրանսական Առևտրական Սենեակի հրգօր աջակցութենէն բաժին հանել այս կազմակերպութեան անդամակցող հայ առևտրականներուն: Ասոնց համար, Առևտրական Կեդրոնը իրեն նպատակ պիտի ունենայ վերջապէս

Ս. Հայաստանի ապրանքները տարածել Ֆրանսայի՝ ինչպէս եւ մեր գանազան գաղութներուն մէջ, ու Ֆրանսական արդիւնաբերութեան տարածին ըլլալ Ս. Հայաստանի մէջ՝ այս վերջնոյն համար նպատաւոր պայմաններով: Լայն ու բեղմնաւոր ծրագիր, որուն յաջողութիւնն պիտի օգտուին հայ առևտրականները անհատապէս, պիտի օգտուին Ս. Հայաստանը եւ Ֆրանսան, ու պիտի օգտուի մանաւանդ հայ ժողովուրդի վարկը:

Հայ Տնտեսական Կեդրոնին բացման հանդէսը տեղի ունեցաւ հոկտեմբերի վերջերը՝ Առևտրական Անենակի շքեղ պաշտօնատեղիին մէջ: Կաճառականական նախարարութեան ներկայացուցիչը, Առևտրական Անենակի նախագահը, Պ. Պ. Ժիւսթէն Կոտար, Ալպէր Պիւրսոն եւ Ժորժ Փիքօ Հայոց համար պատուարեր եւ այս նոր հիմնուած կազմակերպութեան մասին լուստես յայտարարութիւններ պարունակող ճառեր արտասանեցին. Պ. Սանգատեան հայերէն ճառով մը շնորհակալութիւն յայտնեց այս գործին օգնող Ֆրանսացիներուն եւ կոչուողեց հայ առևտրականներուն զալ համախմբուիլ այս Կեդրոնի շուրջ. Պ. Լեւոն Կիւմիւշկերտան սքանչելի ճառով մը հայ ժողովուրդի պատմական դերն ու քաղաքակրթական յատկութիւններն ի վեր հանեց: Կը մաղթենք որ այդ գովեստներուն եւ յայտնուած յոյսերուն ինքզինքը լիովին արժանի ցոյց առնէր առևտրական գասակարգը: Հայը, որ անհատական գործունէութեան մէջ հնարամիտ, աշխատասէր, ձեռներէց, յամառ ու յարատեւող է, հաւաքական գործունէութեան մէջ թոյլ, անկարգապահ, յեղշուկ է ընդհանրապէս: Նկատի ունենալով սակայն որ լուրջ ու փորձ հայ անձնաւորութիւններ յանձն առած են այս գործին գլուխն անցնելու եւ թէ Հայ Կեդրոնի վարիչ մարմինը պիտի գործէ ոչ թէ ինքնազուխ, այլ Փարիզի Առևտրական Անենակի վարչութեան հետ խորհրդակցարար եւ անոր հովանաւորութեամբ ու աջակցութեամբ, կըրնանք լուստես ըլլալ գործին յաջող ընթացք առնելուն եւ յարատեւ գաւառալուն մասին:

Լուսաւորչի լուսան. — Կաթողիկոսական ընտրութենէն ի վեր՝ թէ՛ այս տողերը գրողին եւ թէ՛ արտասահմանէն էջմիածնի ազգային եկեղեցական ժողովին գացող բոլոր պատգա-

մաւորներուն կողմէ կոչեր ուղղուեցան գաղութահայութեան՝ սրպէս զի Մայր Աթոռին նիւթական օգնութիւն հասցնելու պարտաւանութիւնը, որու հանդէպ անիկա ա՛յնքան զանցառու դանուած է, կատարէ վերջապէս: Յարդ՝ միմիայն Երուսաղէմի պատրիարք Թորգոմ սրբազանն է որ պարտականութիւնը կատարելու համար որոշ նախաձեռնութիւն մ'առաւ. նորին ամենապատուութիւնը, որ արդէն Եւրոպայի Հայոց կաթողիկոսական նախարակի պաշտօնը վարած ատեն՝ կրցածն ըրած էր այդ ուղղութեամբ, Սիոնի վերջին թիւերէն մէկուն մէջ, նորինապէս Հայրապետի անդրանիկ կոնդակին խորթափանց ու պերճախօս մեկնարանութիւն մը տուող յօդուածէ մը յետոյ հրատարակած է նաեւ պաշտօնական կոչ մը, որ կ'առաջարկէ որ «Լուսաւորչի լուսան» անունով տարեկան տուրք մը հաստատուի, զոր կամաւորապէս վճարէ Հայաստանեայց Եկեղեցոյ ամէն շաբաթահա գաւակ, այս թէ կրն, հինգ գահեկանի կամ մէկ շիլինի նուազագոյն սակի մը վրայ հիմնուելով»: Այս առաջարկին գործադրութիւնը իր պատրիարքական շրջանակի բովանդակ ժողովուրդին մէջ ապահովելու համար, Թորգոմ սրբազան կը յայտարարէ թէ «Իր կողմէ արդէն իսկ կարգուած են հաւաքիչներ, Միարանութեան անդամներն են աշխարհական ազգայիններէ, որոնք պիտի պտըտին տունէ տուն այդ լուսան խնդրելու համար», եւ յոյս կը յայտնէ թէ անոնք «պիտի ընդուննուին պատրաստակամ սիրոյ յօժարութեամբ»: Սիոնի այդ թիւին երեւումէն ի վեր մօտ երեք ամիս անցաւ, եւ սակայն տրուած այդ դեղեցիկ օրինակին դեռ Եւրոպայի, Ամերիկայի ու այլ երկրամասերու գաղութահայութեան եկեղեցական պետերէն ու վարչութիւններէն ոչ մէկը հետեւեցաւ: Ինչի՞ կը սպասեն: Մեր ժողովուրդը յրազիրներու մէջ կոչեր կարդալով իր լուսան ինքնաբերարար փոթով գրկելու բարի յատկութիւնը — զոր եւրոպական ազգերու մէջ ամէն օր պարգուած կը գանենք — շատ քիչ անգամ ցոյց կուտայ, եւ այն ալ շատ սահմանափակ շափով. կազմակերպուած ու տեւական ճիգ մը անհրաժեշտ է «Լուսաւորչի լուսան»ի ծրագիրը, կամ ատար համարժէք որքիչ ձեռով մշտական հանդանակութիւն մը, ամէն տեղ իրականացնելու համար: Ատոր կը սպասէ Մայր Աթոռ, սրպէս զի՝ ինչպէս այն-

քան անգամ կրկնեցինք՝ կարենայ հոգևոր դրոշմանոց մը վերաբանալ եւ իր պաշտօնաթերթը հրատարակել: Այդ անհրաժեշտ ճիշդ մեր գաղութներու եկեղեցական վարչութիւններն են որ կրնան եւ պարտին կատարել:

Նահատակում Ղեւոնդ Դուրեան արքեպիսկոպոսի. — Այս քրոնիկս ամբողջապէս գրուած ու շարուած էր, երբ ստացանք Ղեւոնդ Դուրեան սրբազանի ամենախուժողութիւն ամենամատուցի կերպով խողխողման քտամենի լուրը:

Այնքան անարդար որքան թունալից պայքարը զոր դաշնակցական ղեկավարները ամիսներէ ի վեր կը մղէին անոր դէմ, իր մասը պրասակումն ունեցեր է այս պօզալի ոճիբին մէջ: Դաշնակցական թերթերը Ղեւոնդ սրբազանը կը ներկայացնէին իրր Խորհրդային իշխանութեան մէկ գործակալը՝ ամերիկահայ գաղութը պտակտելու, պոլշեվիզմ տարածելու մասնաւոր գաղտնի պաշտօնով հոն ղրկուած... այս յիմարական ու զղուելի զրպարտութիւնը, որուն դաշնակցական ղեկավարները իրենք իսկ չեն հաւատար եւ զոր իրենց պէս շմտածոյներու դէմ իրր զէնք գործածելը նորածեութիւն մը դարձուցած են ատենէ մը ի վեր, բնական է որ Ղեւոնդ սրբազանի դէմ պիտի գրգռէր՝ իրր «ստար» իշխանութեան մը վարձկան գործիչին՝ իրենց կուսակցութեան մոլեռանդ ու կրքոտ տարրերը ու յանգէր ցանկացուած եղեռնին:

Ամիսներէ ի վեր Դուրեան սրբազան ըսպանալիքի տակ կ'ապրէր. փոխանակ իրեն համար փտանգաւոր դարձող պայքարէ մը քաշուելով եւ ուրիշ տեղ պաշտօն մը փնտուելով իր հանգիստը եւ կեանքն իսկ ապահովել մրտածելու, ան արիարար շարունակեց իր հայրենասէր եկեղեցական առաջնորդի պարտականութիւնը կատարել: Անոնք որ տարիներ առաջ Դուրեան սրբազանի մեծանունը ուսուցչին՝ Օրմանեան պատրիարքի պէս պատկառելի հայ անձնաւորութեան մը վրայ զնդակ արձակել տուին Պոլիս՝ Քում - Քափուի մայր-եկեղեցւոյն մէջ, — զնտակ որ բարեբաղդաբար իր նպատակին չհասաւ, — հիմայ Նիւ Եորքի Ս. Պաշ եկեղեցիէն մէջ, պատարագի արարողութեան պահուն, — հաշուելով որ ոչ ոք պիտի

կարենար մտքէն անցընել թէ այդպիսի վայրի մը մէջ այդպիսի բողոքի մը ոճրագործ յարձակում մը կրնար տեղի ունենալ, որով եւ ոճիբը աւելի դիւրաւ պիտի գործուէր ու յաջողէր, — վճուեր են վերջ դնել կեանքի մը զոր արդեւք կը նկատէին իրենց կուսակցական տիրամտութեան ծրագիրներուն: Ու մտածել՝ որ կրօնական սրբավայր մը մարդասպանութեան թատերարեմ դարձնողները ճիշդ անոնք են որ եկեղեցական գործերու վարչութիւնը իրենց ձեռք անցընել կը ճգնին...

Այս դարչելի ոճիբը կ'անպատուէ Հայութիւնը, որ տիեզերական յարգանքի արժանացած էր իր բարբարոս բռնակալութեան մը զոհ, իրր իր ազգային իտէալին համար զոհուած ազնիւ ու զժբաղ ժողովուրդ, կ'աղարտէ անոր հերոսական մարտիրոսի լուսապսակը, ներկայացնելով զայն աշխարհի առջեւ իրր մին ամենէն վայրենի բարքեր ունեցող ժողովուրդներէն: Հայ ժողովուրդին պարտքն է ապացուցանել աշխարհի առջեւ թէ այդ հրէշային արարքը իր բարքերուն, իր հոգեբանութեան խորթ՝ հիւանդագին բացատիկ իրողութիւն մըն է:

Պէտք չկայ — եւ անարդական իսկ պիտի ըլլար հանգուցեալին յիշատակին համար — ցոյց տալ անգամ մը եւս ինչքան անարդար էին անոր ուղղուած մեղադրանքները եւ ինչքան սուտ՝ անոր դէմ յերիւրուած ամբաստանութիւնները: Ղեւոնդ սրբազան ուրիշ բան չըրաւ բայց եթէ, — Հայ եկեղեցւոյ գերագոյն իշխանութեան հրահանգներուն հաւատարիմ եւ հայ ժողովուրդի ստուար մեծամասնութեան ընդգրկած ուղեգծին համախոհ, — հետեւիլ առողջ հայրենասիրութեան մը զաղափարաբանութեան, զոր կը խտացնէր ամենայն Հայոց նորրնտիր Հայրապետին սքանչելի կոնդակին ծանօթ պարբերութիւնը, — «Թշնամական դիրք չընեն ձեր սիրելի հայրենիքին՝ Խորհ. Հայաստանին հանդէպ», այլ հաւատարիմ ըլլալ անոր, օգնել անոր յառաջդիմութեանը:

Հայրենիքի դատին իրր մարտիրոս է որ ինկաւ Ղեւոնդ Դուրեան սրբազանը:

Ան մեր ուսեալ, խղճամիտ, պարտաճանաչ եկեղեցականներէն մէկն էր: Եւ Ծ. Նար-

զուհի իր գառանցող հրապարակագրի ամենէն տղեղ ժեսթն է որ ունեցաւ՝ անոր դադաղին վրայ նետելով ապուշ արհամարհանքի այն յօգուածը զոր Յարաջ շամչցաւ հրատարակել: Դուրեան սրբազան պատրաստուած, լուրջ, գիտակից եկեղեցական մըն էր, Արմաշու գոյրեւելանքին մէջ իր ուսումն ստացած, Օրմանեանի եւ Եղիշէ Դուրեանի պէս վարպետներու աշակերտ, ան եղաւ անձնուէր, աշխատասէր, պարկեշտ հոգևորական գործիչ մը: Համաշխարհային եկեղեցական ժողովներու մէջ ան պատուարեր կերպով ներկայացուց Հայաստանեայց Եկեղեցին: Մանչէսթրի իր հովուութեան միջոցին, ան սրտազին բարեկամութիւնը շահեցաւ Քէնթըրպրիի արքեպիսկոպոսին, ինչպէս եւ Ամերիկահայոց առաջնորդն ըլլալէն ի վեր Նիւ Եորքի եպիսկոպոս Մաննինկի, ջերմ

համակրութիւնը: Իր քարոզները զոր քանի մը հատորներու մէջ ամփոփած է, խնամքով շարադրուած, հմտալից, բարոյախօտական լուրջ եւ օգտակար աշխատանքներ են:

Մարդաստան գանակը Դուրեան սրբազանի ժամինն է միայն որ անէացուց: Հայրենասիրական այն ողջամիտ դադափարարանութիւնը, զոր ան կը ներկայացնէր, ո եւ է գանակէ չի կրնար վնասուիլ: Այդ նահատակին անմեղ արիւնէն աւելի եւս զօրացած, աւելի քան երբեք ան կենդանի կը մնայ ու պիտի շարունակէ տիրել մտքին ու սրտին մէջ այն Հայերուն որ հայրենիքին եւ ազգին գերագոյն շահերը վեր կը դնեն անձնկամիտ եւ Լատմոյ ազանդականութենէն:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Փարիզ, նոյ. 1933—յունուար 1934